

СІНЬЦЗЯН У ПОЛІТИЦІ МОНГОЛЬСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (1920–1940-ві роки)

Провінцію Сіньцзян було створено у 1884 році на теренах Джунгарії та Кашгарії. Видатний російський монголіст О. Позднесев у 1893 році писав: “Особливо з часу останнього дунганського повстання (1862–1877 роки. – *Прим. авт.*) у межах Чжунгарії та Північно-Західної Монголії ми бачимо надзвичайне посилення тюркського елемента. Округи Ілійський і Тарбагатайський, нещодавно населені чжунгарськими поколіннями калмиків [ойратів], нині майже суцільно зайняті киргизами, сартами та іншими народностями тюрксько-татарської мови, які поширили свої кочовища і у межі Кобдоського округу в Монголії. Мова цих народностей має бути визнана тепер панівною у цих місцевостях...” [цит. за: Хохлов 2002, 207]. На початку ХХ ст. Алтайський округ із центром у Шара-Суме був виділений зі складу Кобдоського округу (Західна Монголія). Влада Сіньцзяну вважала його складовою частиною провінції, проте Пекін надав особливий статус округу, хоч і передбачав його залежність від Урумчі¹. Отже, у досліджуваній період на теренах провінції проживали, зокрема, уйгури, дунгани, казахи, монголи, киргизи, узбеки, сібо, таджикки, татари, а також китайці та росіяни. Монгольське населення у Сіньцзяні складало 8,7 %². За деякими даними, кількість тамтешніх монголів наприкінці 1920-х років дорівнювала 50686 [Обухов 2007, 127].

За Конституцією Китайської Республіки 1923 р. у провінції Сіньцзян було 8 округів: Урумчійський, Алтайський, Тарбагатайський, Ілійський, Аксуйський, Карашарський, Кашгарський і Хотанський [Моисеев 2005, 314]. На чолі кожного округу (дао) стояв даоїнь. Округи, у свою чергу, ділилися на повіти (41)³, які

¹ Урумчі – адміністративний центр Сіньцзяну.

² Відома західна дослідниця і політолог Дж. Дреєр зазначає, що у 1949 р. монголи складали 6 % від загальної кількості населення Сіньцзяну [Dreyer 1986, 723].

³ За іншими даними, – 43 повіти [див.: Моисеев 2005, 314].

очолювали амбані. Кочове населення управлялося на особливих засадах – родовими князями та правителями. Значення кожного з таких князів і правителів залежало від становища, що склалося за роки, чисельності підвладного їм населення та відмінних якостей: деякі князі призначалися центральним урядом, за поданням начальника провінції. Інші затверджувалися на цій посаді безпосередньо начальником провінції, за поданням начальників військових округів⁴. Ілійські монголи управлялися своїми родовими князями, які, в свою чергу, підпорядковувалися командуючому військами Ілійського округу (фудутуну). Останній перебував у м. Хойюаньчен (Новий Суйдун). Відповідно тарбагатайські монголи були під проводом тарбагатайського фудутуна (у м. Чугучак); алтайські – алтайського фудутуна (у м. Шара-Суме) і, нарешті, карашарські монголи⁵ знаходилися у веденні безпосередньо губернатора Сіньцзяну⁶.

Сіньцзян залишався великою мірою незалежним від центрального урядового контролю, його внутрішня та зовнішня політика перебувала в руках провінційних губернаторів. Їм був довірений загальний контроль над військовим і цивільним управлінням двох провінцій: Ганьсу та Сіньцзян, разом із виконанням обов'язків губернатора у Сіньцзяні. На чолі провінції з 1912 року знаходився

⁴ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 30.

⁵ У районі Карашару кочували торгути та хошути (хошоути, субетнічна група у складі монголів). Торгути займали простір у півніжжя гір та літні пасовиська у самому серці Тянь-Шаню (проживають вони там і сьогодні [Raczka 1998, 397]). Торгути традиційно підкорялися хану, який мешкав у містечку Хотон-сумбул, а у середині 1920-х років – тойнламі, дядькові молодого хана. Хошути населяли район біля озера Баграш-кель, на південний схід від Карашару, і гірські області поблизу селища Ушак-тал. Правила ними потомствених князів. Торгути та хошути розводили величезні стада коней, верблюдів та рогаатої худоби [Рерих 1994, 91–92]. Російський мандрівник М. Певцов, під час своєї Тибетської експедиції (1889–1891), визначав кількість карашарських торгутів до 30000, а хошутів – у 8000 осіб [Певцов 2010, 713]. Деякі автори навіть стверджували, що калмики (мались на увазі карашарські торгути) посідають привілейоване становище. Мовляв, вони здавна користуються автономним управлінням, сплачуючи певний податок китайському уряду [Ходосов 1922, 6].

⁶ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 108.

дубань Ян Цзесінь, який формально підпорядковувався пекинському уряду, проте був відомий “своєю ворожістю Пекінові” [Переписка... 2008, 273; більше див.: Реріх 1994, 105–107]. За словами видатного сходознавця Ю. Реріха⁷, основна мета політики цього дубаня полягала в тому, щоб зробити Сіньцзян незалежним від будь-якого впливу, як європейського, так і китайського. Підтримуючи зовні дружні та лояльні стосунки з пекинським урядом і регулярно висилаючи податки, він, тим не менш, не терпів жодного втручання центральної влади у справи провінції [Реріх 1994, 105; див. також: Cable 1942, 197–198; Clarke 2007, 270, 285]. Резиденція дубаня розташовувалася в Урумчі.

Під час антицинських мусульманських повстань XIX ст. у Джунгарії монголи залишалися вірними маньчжурській династії [Моисеев 2000а, 27]. Зокрема, М. Пржевальський, видатний російський мандрівник і дослідник Азії, зазначав, що дунгани від самого початку свого повстання стали звірствувати над монголами так само, як над китайцями, і тим самим, звичайно, налаштували проти себе номадів [Пржевальський 2008, 625]. По проголошенні незалежності Монголії (1911) монголи Ілійського краю неодноразово висловлювали прагнення приєднатися до новоутвореної Монгольської держави⁸. Урга намагалася повернути Алтайський округ [див.: Белов 1997, 208–216; Моисеев 2000]. У свою чергу, Ян Цзесінь прагнув перешкодити монголам Джун-

⁷ Ю. Реріх спілкувався з губернатором під час славнозвісної Центрально-Азіатської експедиції (1924–1928).

⁸ 15 січня 1912 року російський консул у Шара-Суме, М. Кузьмінський, доповідав: монголи Кобдоського та Алтайського округів висловлюють готовність відокремитися від Китаю та приєднатися до Халхи. Мовляв, дербетські князі вже домовилися з Ургою. Торгутські князі таємно відправили своїх чиновників “бити чолом хутухті своїми володіннями” і чекають для проголошення своєї незалежності лише повернення згаданих гінців [РГВИА. – Ф. 2000. – Оп. 1. – Ед. хр. 4256. – Л. 338]. Ось, наприклад, текст телеграми, надісланої правителю Зовнішньої Монголії восени 1912 р.: “Ми Ілійські монголи, чахари та ольоти, старшини старі та молоді, почувши про Ваше сходження на престол, схилиємося та молимося нашому Високому Світлому ханові. Бажання всіх, щоб вічно займали престол і правили. Хочемо пояснити Вам свої потреби та чекаємо на Ваш шанований наказ” [АВПРИ. – Ф. 188. – Оп. 761. – Ед. хр. 351. – Л. 177].

гарії, слідом за Халхою, проголосити себе незалежними. Він старанно налаштовував казахів і монголів з півночі провінції одне проти одного, використовуючи наявні серед них протиріччя [Сыроежкин 2003, 107; Millward 2007, 185]. Наслідком цієї політики стало поглиблення традиційної ворожості та змагання за павошище між обома народами. Дубань почав озброювати казахів, відмовляючи у зброї монголам. Надалі, коли його контроль в області достатньо посилювався, Ян Цзесінь примусив монголів з Алтайських гір рушити на захід, щоб віддалити їх від халхасців. Казахи використали це у власних цілях, розграбувавши Алтайську область [Benson, Svanberg 1998, 62].

Проте, за деякими даними, у Сіньцзяні здійснювалися неодноразові антикитайські повстання під гаслами об'єднання всіх монгольських племен в єдину державну цілісність. Перше повстання спалахнуло у 1912 році⁹ серед ілійських монголів на р. Текес, під проводом одного з князів – Сум'я-бейсе. Повстання у тому ж році було придушене китайцями, а його чільний разом із своїми підданими (у складі кількох сотень осіб) був змушений емігрувати до Росії, а звідти – переселитися до Зовнішньої Монголії. Емігранти увійшли до складу Тушету-ханського аймаку як хошун¹⁰ Сум'я-гуна. Друге повстання відбулося у 1914 році на тому ж самому місці, на р. Текес. Його придушила спеціальна китайська військова експедиція. Восени 1914 р., після придушення повстанців, шістьох їхніх ватажків розстріляли китайці. Третє повстання, нібито, мало місце у грудні 1921 року в Гучені, серед військових частин, що склалися з монголів і маньчжурів¹¹.

У липні 1920 р. при Сибірському бюро ЦК РКП(б) в Іркутську була створена секція східних народів. 15 січня 1921 р. вона перейшла у ведення Виконкому Комінтерну (ВККІ). Уповноваженим ВККІ на Далекому Сході був призначений Б. Шумяцький, який перетворив секцію на Далекосхідний секретаріат Комінтерну, що

⁹ Інша дата повстання – грудень 1911 року [История Монголии... 2007, 412].

¹⁰ Аймаки Халхи розподілялися на хошуни (близько двохсот) – дрібні адміністративні одиниці, запроваджені цінськими урядовцями з 1725 р. задля збереження роздрібненості Зовнішньої Монголії.

¹¹ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 120.

став, фактично, штабом з керівництва всією комуністичною та революційною роботою в країнах Східної та Центральної Азії [Мургаев 2006]. У 1920 р., коли в секції східних народів розроблялося питання про постановку революційної роботи по всій Монголії, ставилося й питання про роботу серед монголів Сіньцзяну. З Омська було отримане повідомлення, що у цій провінції серед монголів спостерігається “революційне хвилювання” і є можливість налагодити зв’язок та організувати роботу. Секція відрядила до Семипалатинська свого працівника Ц.-Є. Гочитського та монгольського революціонера Х. Чойбалсана. Проте тоді перевірити інформацію комінтернівцям не вдалося. У тому ж році, побоюючись проникнення революційних ідей до Сіньцзяну, Ян Цзесінь заклав кордони з середньоазійськими республіками Росії¹². Проте він уклав з останньою торговельну угоду (Ілійський протокол), хоча дипломатичні сосунки між Москвою та Пекіном не були відновлені до 1924 року.

Комісія НКЗС-НКЗТ¹³ по Сіньцзяну в 1921 році вирішила: “Наша орієнтація мусить бути не на мусульманські маси Кашгарії, а на їхніх гнобителів-китайців... Наша поведінка в очах китайців повинна бути найвищою мірою лояльна” [цит. за: Зотов 2003, 85]. Члени Політбюро ЦК РКП(б) на своєму засіданні (від 4.06.1921) розглянули “пропозицію Я. Е. Рудзутака про утворення республік Кашгарської та Джунгарської”. Вона виникла в зв’язку з тим, що в ході операції частин Червоної Армії з розгрому залишків колчаківських військ, які відступили на територію Сіньцзяну, місцеві революційно налаштовані сили, “що прагнули скинути гніт мілітаристів, висунули ідею створення окремих Кашгарської та Джунгарської республік” [цит. за: Ахметшин, 2003, 237]. Проти зазначеної пропозиції рішуче висловився нарком закордонних справ Г. Чичерін, підтриманий В. Леніним. На запит Турккомісії по даному питанню Г. Чичерін 17 червня 1921 р. телеграфував, що утворення самостійних Кашгарської та

¹² Туркестанське бюро Комінтерну (Ташкент), що існувало з осені 1920 по осінь 1921 р., мало дві своїх філії з операцій у Північно-Західному Китаї (Джунгарії та Кашгарії) – в Андижані та Алма-Аті (тоді м. Вірний) [Наземцева 2004, 140].

¹³ НКЗТ – Народний комісаріат зовнішньої торгівлі.

Джунгарської республік буде мати негативні наслідки. “Через нашу загальну політику дружби з Китаєм і наші розрахунки на китайську демократію, – зазначав Г. Чичерін, – ми повинні намагатися підтримувати гарні відносини з китайською владою. Політбюро прийняло негативне рішення на Вашу пропозицію”.

Агван Доржієв і калмицькі більшовики: до історії одного проекту

І у дореволюційний, і у радянський період видатний бурятський лама А. Доржієв займався активною суспільно-релігійною діяльністю, яка час від часу зачіпала й політичну сферу. Після Жовтневої революції вся діяльність А. Доржієва фактично відбувалася на території Радянської Росії, СРСР. Його призначили представником Тибету з наданням прав дипломатичного працівника. При буддійському храмі в Петрограді була заснована неофіційна Тибетська місія (офіційних стосунків між Росією та Тибетом не існувало). Наприкінці 1922 р. до неї приєдналася ще й Монгольська місія, створена енергійним ламою з культурно-просвітницькими цілями. Наркомат закордонних справ, підтримуючи А. Доржієва, вочевидь, прагнув використати його авторитет та зв'язки у буддійських державах – Монголії та Тибеті – з метою експорту революції в країни Сходу. Відомо, що в 1920-ті рр. А. Доржієв активно співпрацював з НКЗС і навіть Комінтерном в організації таємних експедицій радянського уряду до Тибету.

Один з найвідоміших бурятів, А. Доржієв не поділив рішення багатьох представників бурятської інтелігенції, таких як Ц. Жамцарано, Е. Батухан, Е.-Д. Рінчіно, Ц. Бадмажапов, які відправилися працювати до Монголії на початку 1920-х років. Проте зв'язки з новим монгольським урядом він підтримував. Зокрема, у період голоду в Калмицькій автономній області, А. Доржієв знову їде до Монголії. Там, як і в бурятських автономних областях, він організує збір худоби та коштів для відправки в Калмикію та інші регіони Поволжя [Бакаєва 1998, 90]. На жаль, поки авторка не має точної інформації щодо дати цього перебування Доржієва у Монголії. Проте є більш-менш точна дата його відвідин Калмикії. 20 листопада 1921 року Доржієв писав: “Я, як представник Тибетського Уряду в РСФФР, не міг не поцікавитися

долею своїх родичів калмиків, поєднаних із Тибетом, Монголією і Монголо-Бурятами культурним, національним, релігійним та іншими багатоманітними зв'язками, і не побувати серед них у таку важку годину їхнього існування. Приїхавши з Москви наприкінці липня місяця ц. р. у Калмицьку область, встиг побувати впродовж двох місяців майже у всіх повітах” [Страницы... 1993, 93]. Тобто, з Калмикії видатний лама повернувся десь наприкінці вересня – початку жовтня 1921 року. А впродовж кількох наступних тижнів, разом з іншими доповідями та зверненнями авторства А. Доржієва, присвяченими калмикам та ситуації навколо них, з'являється документ, який є в центрі даного дослідження.

Це – нотатка до НКЗС, датована 28 жовтня 1921 року, копія якої зберігається у фонді Агвана Доржієва у Державному архіві Республіки Бурятія¹⁴. Оригінал, судячи зі всього, має бути в Архіві зовнішньої політики Російської Федерації. У цій нотатці представник далай-лами зазначає, що міжнародна ситуація дає Радянській Росії нагоду вести активнішу політику серед буддійських і мусульманських народів Центральної Азії в плані приєднання останніх до “світової революційної політики” і надання їм права та можливості самовизначення. Тибетське представництво, з метою зменшення просторового роз'єднання буддійських народів Центральної Азії та встановлення щільного контакту й зв'язку між ними, вважає своєчасним підняти питання “про розширення території народно-революційного Уряду Монголії на заході за рахунок областей, населених торгутами та іншими племенами ойратів: Алтайський Округ, Ілі й Тарбагатай. У цих Округах живуть нащадки тих племен, які у 18-му столітті повернулися сюди, на батьківщину, з Волги, таким чином вони пов'язані історичним спогадом з Росією і є прямими і кровними родичами Астраханських калмиків. У провінціях Ілі й Тарбагатай (Джунгарія), карашарські торгути, які об'єднані в чотири хошуни (уділи) на чолі зі спадкоємними князями-ханами і які мають зв'язок і знайомство з Тибетським Представництвом, завжди виявляли тяжіння до Росії. В Алтайському окрузі також живуть потомки торгутів, що повернулися з Волги, вони також у нещодавньому минулому мали тяжіння до Росії, свідченням чого слугує

¹⁴ ГАРБ. – Ф. Р-643. – Оп. 1. – Ед. xp. 6. – Л. 5–6.

те, що один з видних князів цього Округу – Палта-ван, нині покійний, який отримав вищу військову освіту в Японії, своїх дітей навчав у Петрограді, старший його син з російською освітою по смерті батька нині вступив в управління своїм уділом”¹⁵. Доржів

¹⁵ ГАРБ. – Ф. Р-643. – Оп. 1. – Ед. хр. 6. – Л. 5–5 об. Алтайський князь Палта на початку ХХ ст. виступав із досить оригінальною програмою відновлення об’єднаної незалежної Монголії. Так, улітку 1909 р. він виклав свої плани російському військовому, капітану Р. Сиртланову. Князь планував через 8 років заснувати нову державу, включивши в неї всі землі до Великої Стіни. Палта вважав: треба лише об’єднати розрізнені племена загальною державною ідеєю. Монголи самі безсилі, а тому треба об’єднатися з мусульманами. Тому він прийме мусульманство і буде добиватися переходу в іслам свого народу. Улітку 1909 р. князь, зокрема, вразив муллу та інших мусульман м. Шихо (Урумчійський округ) знанням історії та статистики мусульманських племен, їхнього політичного становища та звичаїв. Він також не вклонявся бурханам у буддійському храмі, лише зняв головне вбрання. З огляду на такі дії, монголи вирішили, що їхній князь вже прийняв іслам. До нової держави, на думку Палти, окрім монгольських племен, увійдуть мусульмани (мабуть, малися на увазі відповідні племена Західного Китаю), осілі та кочові, з інших же народів ті, хто забажає. Монголія буде представляти собою союз кількох держав під його проводом. В самому союзі необхідно провести широкі реформи в європейському дусі, зокрема запровадити регулярну армію та установу для дипломатичних стосунків із сусідніми державами. Забезпечивши зовнішню безпеку, можна буде приступити до заходів із культурного розвитку держави. При цьому Палта зазначав: державні та правові стосунки, що існують, а також побут населення, по можливості залишаться без змін. Свої сепаратистські задуми князь збирався реалізувати лише у разі підтримки чи, на крайній випадок, нейтралітету сусідів [РГВИА. – Ф. 2000. – Оп. 1. – Ед. хр. 4078. – Л. 253–254]. Десять за тиждень по проголошенні незалежності в Урзі Палта звернувся до російського консульства в Пекіні з черговим проектом. Він збирався використати труднощі Китаю, щоб підняти повстання в своєму хошуні, рушити на Тарбагатай і заручитися підтримкою олетів. Кінцевою метою князю бачився рух на Ілійський край і створення автономної області, яка на північному сході сягала б Алтайського округу, під заступництвом Росії. Палта просив, насамперед, зброї та грошей. Його проект не був підтриманий, хоча російські дипломати зауважили, що те чи інше рішення в цьому питанні буде залежати від ходу подій. Врешті-решт, у квітні 1912 р. президент Китайської Республіки Юань

нагадував, що Алтайський округ до 1907 року складав частину Кобдоського округу, включеного за Потрійною російсько-китайсько-монгольською угодою 1915 року до складу Автономної Монголії, й що наразі Кобдоський округ визнає владу Народного уряду Монголії. Якщо раніше всі племена західних монголів (ойратів) особливо не виявляли прагнення об'єднатися зі своїми східними родичами – халхасцями, а, навпаки, схилялися до Росії, то це виключно пояснювалося ворожим ставленням до князів Зовнішньої Монголії та пихою останніх, нібито прямих потомків великого Чингізхана. Проте тепер, у зв'язку з падінням влади халхаських князів і встановленням влади трудящих, ця єдина причина антагонізму відпадає.

Мовляв, всі викладені міркування, засновані на достовірних історичних даних, свідчать, що, за дружньої підтримки та сприяння з боку Росії, цілком вірогідне об'єднання західних ойратських племен, які простираються до самого Тибетського нагір'я: Цайдаму¹⁶ та Кукунору – кінцевих пунктів розселення монголів, з їхніми східними родичами – халха-монголами. Таке об'єднання монголів, утворення розширеної Монгольської держави, дружньої Росії, забезпечить кордони Росії від Маньчжурії до Тянь-Шаню, послужить на користь Росії й, безумовно, збільшить значення Народного уряду Монголії в переговорах із Китаєм¹⁷. Для здійснення цієї ідеї Тибетське представництво вважало своєчасним відрядження до Ілі, Тарбагатаю та Алтайського округу інтелігентного калмика з середовища астраханських калмиків, разом із представником Народного уряду Монголії. НКЗС мало

Шикай призначив князя правителем Алтайського округу. Як свідчать архівні документи, Палта управляв округом з “дещо агресивними” задумами стосовно всієї Західної Монголії, плануючи створити тут особливу автономну область [РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 832. – Л. 417]. У 1914 р. внаслідок непорозумінь із китайською адміністрацією Палта залишив свою посаду та оселився у Пекіні.

¹⁶ На захід від озера Кукунор розташовувалися землі т. зв. цайдамських монголів. Цайдам – заболочена рівнина в північно-східній частині Тибету. За словами О. Сімукова: «У районі оз. Хуху-нур і Цайдамі (між пров. Ганьсу і пів. Тибетом) проживають Хуху-нурські та Цайдамські олоти, що їх називають ще “верхніми монголами”» [Симуков 2007, 239].

¹⁷ ГАРБ. – Ф. Р-643. – Оп. 1. – Ед. хр. 6. – Л. 5–6.

забезпечити посланця завданнями та дорученнями, а Тибетське представництво – надати рекомендаційні листи впливовим особам. Своє звернення представник Тибету пояснював ще й тим, що в силу історичних причин західні монголи залишилися поза сферою впливу богдо-гегена і досі понад все визнають авторитет далай-лами як глави буддизму. Тибетське представництво прохало дати належну оцінку цьому питанню – включенню до території Монголії Алтайського округу, Ілі й Тарбагатаю – та вжити тих чи інших заходів задля його найшвидшого вирішення, в залежності від міжнародного становища на Сході. З аналогічним проханням у той же день А. Доржієв звернувся до Б. Шумяцького¹⁸.

21 грудня 1921 р. Г. Чичерін писав Б. Шумяцькому: “...щодо світового становища дружба з Китаєм буде одним із найголовніших активів... Зовсім інша справа Сіньцзян чи Кульджа¹⁹, де китайські губернатори, коли настане момент і ми достатньо зміцнімося, ми будемо там виступати посередниками і добиватися прийнятного режиму для дунган, калмиків та інших туземців, проте в жодному разі ми не повинні займатися відторгненням цих провінцій чи підтримувати там агітацію проти Китаю... Китай у результаті буде в нас бачити лише спритніших імперіалістів, це зробить неможливою нашу майбутню політику з Китаєм, та й взагалі це зірве нашу східну політику і отже наше світове становище” [цит. за: Шинкарев 2006, 1, 115]. Не виключено, що цей лист і був відповіддю Шумяцькому на запит щодо сіньцзянського проекту Доржієва.

Перш за все, зазначимо, що, власне, це єдиний дійсно панмонгольський політичний проект з усіх, складених А. Доржієвим. Він, радше, був панбуддистом і мислив значно ширшими категоріями, ніж парадигма панмонголізму. По-друге, чому Доржієв запропонував розпочати монгольське об’єднання саме з ойратів? Чому запропонував збільшити територію Народного уряду саме за рахунок “монгольських” земель, підпорядкованих владі Сіньцзяну, а не, наприклад, за рахунок Туви, Барги чи сеймів Внутрішньої Монголії?

¹⁸ ГАРБ. – Ф. Р-643. – Оп. 1. – Ед. хр. 7. – Л. 12.

¹⁹ Кульджа (Інін) – центр Ілійського краю (округу); нині – Ілі-Казахського автономного округу.

Щоб прояснити ситуацію з виникненням цього документу, вдаємося до історії деяких ініціатив та пропозицій тодішніх калмицьких лідерів, які співчували більшовикам. Як відомо, після приходу до влади в Росії більшовиків почала своє життя ідея світової революції. Одним з її напрямів, природно, вбачалася Східна Азія. 26 травня 1919 року газета “Жизнь национальностей”, що її видавав Наркомат у справах національностей, оприлюднила статтю А. Амур-Санана²⁰ “Ключі Сходу”. У ній калмицький революціонер пропонував використати калмиків для поширення “ідеї влади Рад” на Сході, серед багатомільйонних монголо-буддійських племен, близьких їм по крові, релігії та мові. Проживаючи на величезній території між Байкалом та Тибетським нагір’ям, вони могли охочіше відгукнутися на заклик своїх братів калмиків, аніж на заклики чужих їм націй та релігій. Для зв’язку з ними існував давній монголо-буддійський шлях, що починався у калмицьких степах і проходив через Алтай, Монголію та Тибет і далі – в Індію. Здійснювати це надзвичайно важливе політичне завдання належало калмицькій інтелігенції, за допомоги “таких відомих політичних діячів Сходу”, як хамбо Агван Доржієв [цит. за: Андреев 2006, 223]. Через деякий час (13.07.1919) в “Жизни национальностей” з’явилася ще одна публікація на ту ж тему, під назвою “Монголія як ворота буддійського Сходу”. Її автор, голова Калмицького ЦВК Ради депутатів трудящих калмицького народу, А. Чапчаєв, зокрема, закликав радянський уряд у своїй східній політиці спиратися не лише на країни мусульманського Сходу, а й, у рівній мірі, на буддійський світ, і схвально відгукувався про А. Доржієва [Андреев 2006, 223]. Слід зазначити, що у згаданих планах калмицьких більшовиків власне Монголії, як і Тибету, відводилася другорядна роль (порівняно з Південною та Південно-Східною Азією), хоча вони й підкреслювали важливість поширення революційних ідей серед монголів і тибетців – з метою залучення цих народів до світової революції. Наразі важко сказати, чи були якісь приховані мотиви в авторів цих проектів, які могли б зацікавити нас у контексті даного дослідження. Важливість риторики про світову революцію і,

²⁰ А. Амур-Санан – завідувач калмицьким відділом Наркомату у справах національностей.

відповідно, роль у цьому процесі східних народів вищезгадані діячі, схоже, добре усвідомлювали. Так, 14 жовтня 1920 р. А. Амур-Санан виступив на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) і саркастично зазначив: “Не знаю, яке значення для розвитку соціальної революції на Сході буде мати оголошення автономії калмикам, але добре розумію, що без такого вирішення питання в умовах, що створилися, немислимо полегшити становище калмиків. Я добре знаю, що калмики, незалежно від перспектив революційних подій на Сході та Заході, хочуть жити” [цит. за: Есенова 2007, 20]. Проте привертає увагу схожість деяких пропозицій у статтях із пропозиціями Доржієва у вищезгаданій нотатці, виокремлення важливого політичного завдання, революційної місії калмицької інтелігенції, а також схвальне ставлення А. Амур-Санана та А. Чапчаєва до представника далай-лами. Зазначимо, що з обома більшовиками А. Доржієв був особисто знайомий.

У доповіді ще одного калмицького революціонера – Х. Канукова, начальника Розвідувального управління МНА, підготовленої для Східного відділу НКЗС, йшлося про антикитайські настрої джунгарських торгунів і відзначалося, що вони “згідно своїх легенд і вустами народу мріють здавна і наразі, що з Волги повинні перейти залишки торгоутів і звільнити їх від китайського ярма й відродити самостійність” [цит. за: Мургаєв 2006]. Важливість цього зовнішньополітичного напрямку для Москви обґрунтовувалася в доповіді тим, що “із впливом Радянської Росії в Монголії, ідея соціалізму та звільнення трудящих підходить впритул до великої китайської стіни” [цит. за: Мургаєв 2006]. Для поширення комуністичного впливу в цьому напрямку Кануков пропонував переселити калмиків з Росії у Кобдоський округ Монголії, що примикав до Сінцзяну. У реалізації цього плану був зацікавлений і монгольський уряд, який, “щоб згустити своє рідке населення й підсилити свої реальні сили... запрошує заселити всі родинні ім народності з Радросії, як, наприклад, прийняття у підданство в Монголії до 5000 родин бурятів, що проживають на території Монголії, і запрошення переселитися голодуючих калмиків з Волги” [цит. за: Мургаєв 2006]. Наприклад, один з найповажніших монгольських партійців, Ц. Жамцарано зазначав, що бажано збільшити населення Зовнішньої Монголії принаймні

вдвічі шляхом зближення монгольських народів, що населяють просторі терени Центральної Азії, насамперед, добитися їхнього компактного розселення, зокрема переселення калмиків на споконвічну батьківщину [Чимитдоржиев 2000, 15]. Постановою № 105 (від 22.01.1922) монгольський уряд не лише запрошував калмиків, а й обіцяв переселенцям грошову і матеріальну допомогу, звільнення на кілька років від державних і місцевих податків. І хоча план переселення калмиків не був реалізований, ідея возз'єднання російських калмиків з китайськими була дуже популярна серед радянських калмиків [Мургаев 2006].

У своїй доповіді (від 21.10.1921) Доржієв згадує про Канукова: "...калмики в особі партійних і військових працівників-керівників беруть найактивнішу участь у діяльності Монгольської Народно-революційної Партії та Уряду, організації Монгольської Армії, обіймаючи командні посади. Тричі були відряджені до Монголії кілька партій калмиків у цьому році, в особі організаторів військових частин Канакова Харті, Хомутникова Дорже та ін. Приїзд з Тибету калмиків, що навчалися там, улітку теперішнього 1921 року, а також поїздки туди зміцнюють живий родинний зв'язок Калмицького народу з Урядом Тибету і населенням. Такий зв'язок має безумовно, велике політичне значення для молоді Радянської Федеративної Росії, яка через своїх вірних її ідеям товаришів-калмиків може поширювати свій вплив на Сході, що безумовно береться до уваги керівниками зовнішньою політикою РСФРР. У теперішній момент серед калмиків, особливо буддійського духовенства, є прагнення поїхати до Тибету та Монголії для отримання освіти, також збереження колишнього національно-релігійного зв'язку. Радянська Влада має використати цих людей і віковий зв'язок калмиків для політичних цілей, отже я, зі свого боку, прошу Вас, тов. Комісар, не відмовити у сприянні у безперешкодному і вільному виїзді калмиків, особливо представників духовенства до Монголії та Тибету" [Страницы... 1993, 91]. Тут привертають увагу спільні пропозиції Канукова та Доржієва (у доповідях від 21, 28 жовтня 1921 р.) щодо фактичної еміграції – переселення, виїзду калмиків до Монголії, революційного впливу Росії на Сході, апеляція до історичного минулого тощо. Ці документи відносяться до одного хронологічного періоду.

Питання про необхідність налагодження та розвитку зв'язків із китайськими калмиками голова ЦВК Калмицької автономної області, А. Чапчаєв, намагався підняти у Політбюро. А керівництвом Калмикії активно збиралася наукова література з історії, археології та етнографії Монголії й Тибету [Мургаєв 2006]. У 1924 році ЦК виразив недовіру А. Чапчаєву, звільнивши його з посади голови ЦВК Калмицької автономної області за виявлений у роботі “національний ухил”. У 1926 році Чапчаєв став фактичним главою радянсько-монгольської місії до Лхаси [Андреев 2006, 287].

Єдиною (наскільки відомо авторці) дійсно панмонгольською ініціативою Доржієва залишилася проаналізована доповідь до НКЗС від 28 жовтня 1921 року. Вона не відповідала китайській політиці Радянської Росії, яка вважала, що весь Сінцзян має залишитися у складі Китаю. На думку авторки, вищезгадана нотатка Доржієва продиктована саме спілкуванням з калмицькими більшовиками під час його відвідин Калмикії влітку 1921 року. І це, на теперішній час, один з небагатьох фактів, який свідчить про зацікавлення калмицької партійної еліти питанням об'єднання монголів.

Монголо-комінтернівські місії до Сінцзяну (1922–1923 роки)

Відразу після сінцзянських пропозицій Агвана Доржієва озвався емігрант з Ілійського краю Демберел, брат вищезгаданого Сум'я-бейсе. У 1921 р. хошун Сум'я-бейсе одним з перших приєднався до т. зв. Кяхтинського уряду. Сум'я-бейсе також входив до складу Тимчасового народного уряду, обраного 13 березня 1921 року в Троїцькосавську. Збереглося звернення Сум'я-бейсе до Росії з проханням про покровительство (від 30.01.1921). Судячи з нього, князь був упевнений у тому, що Монгольська народна партія створюється задля справи об'єднання та відновлення монгольських народів. Отже, Сум'я-бейсе вирішив також приєднатися до всемонгольської справи і з населенням свого хошуну в 75 дворів та всім майном тимчасово перейшов на російські терени. Він просив у російських посадовців захисту та покровительства “до вирішення справи монгольських народів” [цит. за: Шинкарев

2006, 2, 38]. За словами С. Лузяніна, у квітні 1920 року між Східним відділом Комінтерну і монгольськими революціонерами був налагоджений постійний зв'язок. У Кяхті в цей період знаходився уповноважений НКЗС І. Макстенек, який у середині червня 1920 року прийняв у себе С. Данзана і Х. Чойбалсана. Одночасно І. Макстенек зумів загітувати впливового Сум'я-бейсе, який разом із своїм хошуном перейшов на терени Радянської Росії й розташувався поблизу Троїцькосавська, створивши основу для першого революційного загону монгольських воїнів, сформованого на радянській території [Лузянин 2003, 104].

Відомо, що на початку серпня 1920 року Демберел разом із Сухе-Батором виїхав до Верхньоудинська, звідки монголи відправилися на переговори з більшовиками [Советско-монгольские отношения... 1975, 466]. У 1921 р. Демберел діяв у складі партизанського загону П. Щетинкина, що воював проти Азіатської дивізії барона Унгерна.

Наразі ж Демберел служив у відділі постачання монгольської армії. Він звернувся до Народного уряду з листом (від 11.01.1922), де живописав важке положення монголів Сіньцзяну, історію їхніх звернень до Зовнішньої Монголії, надії на об'єднання. Дописувач зазначає: “за останні роки серед народів світу стали поширюватися ідеї про самовизначення кожного племені зі збереженням своїх релігійних вчень і народи повели боротьбу за звільнення від усяких насильств для створення демократичної народної влади. До цього руху примкнув монгольський народ і організував Народний Уряд. Через це всі погляди й сподівання монгольських племен звернені убік цієї держави, вірячи, що подібно рікам, що впадають у море, зіллються в одне ціле монгольські народи... Ті нещастя, які переживають монголи західної Ілі під гнобленням підступних гемінів²¹, викликають справедливе обурення. Хоча вони мають постійне й нескінченне прагнення з'єднатися із Зовнішньою Монголією, але тільки не мають доброї зброї, необхідної при звільненні з-під китайської влади, й не мають можливості в сенсі заступництва, опертися на яку-небудь країну. Мудрі вчені Зовнішньої Монголії, вдаючись до різних засобів і мудрою політикою, зуміли перебороти підступних гемінів-

²¹ Гаміні – солдати китайської республіканської армії.

китайців і відновити свою державу з Народним Урядом на чолі. Знищивши колишні насильницькі порядки, установили новий спосіб правління, заснований на засадах справедливості й великодушності, причому цей лад має кінцевою метою примирити розрізнені й ворогуючі монгольські племена для створення об'єднаної сильної держави. Ми, Монголи західного Ілійського краю, плекаємо щиро надію, що Зовнішня Монголія й нас не залишить без уваги, зглянеться над нами, візьме під своє заступництво. Доповідаючи про це Уряду, прошу забезпечити мене вказівками, чи можуть розраховувати на милосердя Монгольського Уряду Монголи Ілійського краю, гноблені чужою їм нацією, експлуатовані до крайніх меж, які не знають спокійного життя і мають єдину мету – звільнитися від насильства китайців і під заступництвом Зовнішньої Монголії зажити спокійним життям. Якщо Урядом буде задоволене це клопотання, то видавалося би бажаним відрядити мене з декількома представниками до Ілійського краю, щоб ми могли б увійти в таємні зносини з Ілійськими монголами й, ознайомившись зі станом справ на місці, організувати партію, що могла б зайнятися підготовкою визвольного руху. Якщо ж у цей момент із політичних міркувань не видається можливим відкрито надати монголам сприяння й заступництво, то прошу роз'яснити, чи є інші легальні засоби боротьби”²².

Прохання дописувача задовольнили й навесні²³ 1922 року він відправився через російську територію до Сінцзяну (насамперед, до ілійських монголів) як представник від ЦК МНП. Демберел віз із собою листа, адресованого 10 сеймам та окремим округам монголів Сінцзянської провінції. Йому доручили з'ясувати, чи потерпають ілійські монголи від китайської реакції, якщо так, то дізнатися, чи мають ілійці намір і у який спосіб звільнитися від цього. Демберел прибув до Верхнього Олетського²⁴ сейму, де вручив послання тамтешнім чиновникам. За їхнім спільним рішенням, у кожному сеймі мав відбутися з'їзд задля обговорення

²² РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 10–12.

²³ За іншими даними, Демберел вирушив у подорож у серпні 1922 р. [РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 121а].

²⁴ Олети – одна з груп західних монголів.

поставленого питання. Цей же з'їзд повинен був відправити надійного уповноваженого до крайового центру – Середній Олетський сейм – для відповіді на послання монгольського уряду. Такі повідомлення були послані до сеймів та окремих округів, населених монголами²⁵. На нараді посланець Урги виголосив промову, де, зокрема, зазначив: “Головним же завданням нового Народного Уряду є не лише благо пригніченого народу Зовнішньої Монголії, а й звільнення всіх споріднених монгольських племен, однаково пригнічених світовими... імперіалістами і дарування їм волі, рівності та загального щастя. Хоча завдання уряду такі, але якщо брати-монголи пригнічених провінцій не піднімуться на боротьбу з єдиною волею та думкою, то як же ми можемо звільнитися від реакційного китайського уряду... Основним завданням нашого Монгольського Народного Уряду є звільнення низів споріднених монгольських племен по мірі своїх сил, надання їм права самовизначення, встановлення між ними навіки братських і клятвено союзних відносин із тим, щоб кожна частина (що самовизначилася) була для іншої надійною допомогою та опорою; взагалі ж (наш уряд) за прикладом хижих держав зовсім не має бажань під приводом допомоги пригніченим насильно захопити та управляти ними”²⁶. Якщо монголи Сіньцзянської провінції не захочуть об'єднатися із Зовнішньою Монголією під спільним управлінням і забажають окремого управління, то таке буде затверджено. “І лише, якщо ми не встановимо на цей момент формальної державної єдності у формі федерації, то тоді не буде жодної гарантії в тому, що нас у той чи інший момент не поглине яка-небудь імперіалістично-насильницька іноземна держава; тому буде доцільніше, якщо (ви) ввійдете до всемонгольської держави, як автономна область, що самостійно вирішує свої внутрішні справи й знаходиться з Зовнішньою Монголією у стані братського та клятвеного союзу з тим, щоб, як Зовнішня Монголія, так й Ілійська область могли надавати одне одному, у випадку нападу будь-якої іноземної реакційно-загарбницької держави на одну з союзних сторін, збройну допомогу. У мирний же час сторони не

²⁵ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 8–9.

²⁶ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 194.

мають втручатися у військово-внутрішні справи, кожна сторона управляється сама по собі – думається, що у такому випадку буде досягнута постійна сила та міцність (цілого)”²⁷.

В результаті зазначених заходів і проведених з’їздів було підготовлене спільне Послання уповноважених Середнього Олетського сейму та 10 інших районів Ілійської провінції монгольському уряду. В ньому згадувалися часи великої слави монголів, нестерпні утиски впродовж останніх років китайського правління і зазначалося: “...ми не можемо навіть умістити в молитовну подяку ту обставину, що (Зовнішня Монголія)... простягнула свою руку, спорядивши гінця з посланням, для того, щоб звільнити з-під ярма китайських гвалтівників темні й стражденні маси нашого Ілійського краю. Звідси ясно, що мається на увазі велика ідея об’єднання монгольських поколінь шляхом скріплення розірваних уз і відновлення зруйнованого, тобто відтворення колишньої всемонгольської держави. І тому завданням моменту для всіх монголів є єднання волі й думки для того, щоб зорганізувати одноразовий виступ із метою звільнення від гноблення імперіалістичного китайського уряду та оволодіння волею і правами”²⁸. Уповноважені просили якнайшвидше надати їм війська (4 тисячі вояків МНА) та зброю для боротьби з китайцями. Необхідна кількість зброї й військ була вказана наприкінці послання. Повноважним представником від Ілі, “беручи до уваги чесність і правдивість і популярність у масах”, вони обрали вищезгаданого Сум’я-бейсе. Йому ж належало підпорядкувати зазначені війська та передати зброю. Наприкінці послання додавалося: “...Ми, Ілійські монголи, прагнемо лише до звільнення від китайського ярма й тому для нас байдуже, якщо (Зовнішня Монголія) приєднає нас до себе або надасть нам автономію”²⁹. Послання уповноваженого Верхнього Олетського сейму Насанбат та уповноважених 10 інших районів Ілійської провінції було відправлене радянському урядові. До монгольського уряду надійшло також послання командуючого 6-ма північними прикордонними караулами Верхнього Олетського сейму. Командуючий писав, що з

²⁷ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 194–194 об.

²⁸ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 6.

²⁹ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 7.

листа, відправленого гінцем Демберелом, він довідався про те, що монгольський уряд, маючи співчуття та милість до ілійських монголів, має намір визволити їх від китайського панування, і зрадів такій обставині, “немов сонячне світло проникло в пільму”. З огляду на це він заявив, що готовий з усіма підлеглими йому бійцями вступити до народної партії й виступити, коли загодно, підготувавши революційний рух у військах і народних масах свого сейму.

Отже, Демберел, отримавши “писемні волевиявлення на виступ проти китайського уряду” від більшості поважних осіб з числа ілійських та карашарських монголів попрямував знов на радянську територію. Джетисуїський обласний комітет КПТ³⁰ направив Демберела, разом із супутниками, до Середньоазійського бюро ЦК РКП(б). У супровідних паперах (від 25.09.1922) було зазначено, що Демберел є представником монгольського уряду, який прибув задля встановлення зв'язку з калмицьким населенням Сінцзянського краю: “Він зі своїми товаришами, з дозволу Середньо-Азійського Бюро ЦК РКП, нами був відряджений на кордон (зі збереженням конспірації), де він зв'язався з калмицьким населенням і революційними організаціями Кульджинського району і тепер, завершивши завдання, доручене Монгольським Урядом, їде у розпорядження Повноважного Представництва Монгольського Уряду в Монголії³¹. З ним їдуть його товариші..., а також взятий ним у Кульджинському районі представник калмицького населення Наван. Всі вони через Повноважне Представництво Монголії в Москві мають направитися до Монголії. Внаслідок того, що вони мають певне завдання підготувати виступ калмицького (монгольського) населення й в цьому відношенні ними досягнуті результати у підготовчій роботі, то місцеве, пригнічене китайським деспотизмом та свавіллям, Уйгурське населення (таранчі, дунгани і кашгарці) також вирішили діяти спільно з калмиками й для з'ясування цього питання у Центральних партійних органах, відрядити своїх представників”³². Отже, нібито справджувалося припущення М. Пржеваль-

³⁰ КПТ – Комуністична партія Туркестану.

³¹ Мабуть, тут помилка, а малося на увазі “в Москві”.

³² РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 16. – Л. 24–24 об.

ського, що однакове прагнення до звільнення з-під важкого китайського гніту зблизило б номадів із дунганями, й обидва ці народи, хоча й зовсім чужі одне одному за вірою та характером, могли рука об руку йти до досягнення однієї мети [Пржевальський 2008, 625].

Збереглися два різних переліки представників, які вирушили з Демберелом до Москви³³. Дехто з них дійсно народився на теренах Сінъзяну, проте доля більшості була пов'язана з російським Туркестаном. Справа в тому, що у Туркестані в роки революції налічувалося близько 280 тис. вихідців із Китаю (уйгурів, дунган, ханьців та ін.) [Моисеев 2005, 319]. Найпомітніші постаті серед “уйгурських” супутників Демберела – чекіст-уйгур М. Ходжам'яров та “дунганський козак” М. Масанчі. М. Ходжам'яров, агент ВНК³⁴, убив отамана О. Дутова на його квартирі в Суйдунській фортеці (Ілійський округ) 6 лютого 1921 року. М. Масанчі під час громадянської війни воював на боці більшовиків, а наприкінці 1920 року під його проводом був організований Туркестанський дунганський кавалерійський полк. У березні 1922 року він був призначений начальником Джетисуйського обласного адміністративного управління (того самого, що контактувало з Демберелом). Отже, вони виїхали до Ташкента за свої кошти, причому вищезгаданий Джетисуйський обласний комітет просив забезпечити їх коштами до Москви за рахунок Повноважного представництва монгольського уряду та Виконкому Комінтерну.

По прибутті до Москви уйгурським представникам заявили, що їхня поїздка до Урги є небажаною. Як потім відзначав Е.-Д. Рінчино, ця заява була зроблена поза відома Урги. Отже, глава уйгурської місії відкликав представників, які мали їхати до Монголії. Разом із тим він, нібито, заявив Демберелу та його супутникам: “Ніколи ні в чому не має бути непорозумінь між нами і ми не повинні залишати велику справу і боротися за її здійснення. І крім того, якщо коли-небудь дійде до здійснення цієї справи – знайте, наш уйгурський народ буде завжди готовий до

³³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 16. – Л. 24 об.; Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 195 об.

³⁴ ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія.

боротьби. Якщо потрібні будуть представники від уйгурів – телеграфуйте, ми пошлемо їх”³⁵.

Врешті-решт, Демберел повернувся до Урги. Маючи на руках зібрані ним звернення, монгольські урядовці звернулися за порадою до Москви наприкінці 1922 року. Голова Військової ради Монголії Е.-Д. Рінчино, який, схоже, найбільше переймався сіньцзянськими справами, відправив таємну термінову телеграму до НКЗС Л. Карахану, заступнику наркома закордонних справ. Він висловив бажання зробити радянській стороні серйозні пропозиції з питання Сіньцзяну і послався на необхідність остаточно оформити угоду щодо передачі зброї та покриття її вартості. Отже, з огляду на це, монгольський уряд вирішив відрядити надзвичайну місію до Москви у складі самого Е.-Д. Рінчино та помічника головному Х. Максарджаба³⁶. НКЗС обережно сприйняв монгольські наміри. Унаслідок тривалої боротьби переважила точка зору, основа якої полягала у відмові від підтримки сепаратистських течій серед місцевих національностей (уйгурів, казахів, монголів), навіть якщо їхні лідери висуватимуть прокомуністичні гасла, наданні допомоги китайським властям у збереженні їхньої влади в провінції, включно до використання частин Червоної Армії та прикордонної охорони на суміжній території [Обухов 2007, 129–130]. Мовляв, Радянська Росія була зацікавлена лише в ліквідації “білих” формувань на суміжній території й жодним чином не планувала експорту революції у цей район Китаю. Про це переконливо свідчать нотатки Г. Чичеріна В. Леніну (влітку 1921 р.): “Готується незабаром експедиція з Сибіру на

³⁵ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 195 об. За деякими даними, представники Комінтерну сприяли організації у тому ж таки вересні 1922 року 1-го з’їзду уйгурських комуністів Семиріччя і 2-го обласного з’їзду революційних союзів “Уйгур”, що відбулися в Алма-Аті. Учасники акцій обрали й направили спільну делегацію на 4-й конгрес Комінтерну. Мали місце спроби через осіб, які прибули з Сіньцзяну до радянських навчальних закладів, налагодити тісніші зв’язки з регіоном, створити там підпільні структури з наступним перетворенням їх на революційну партію. На 1923 рік було заплановане проведення “з’їзду революціонерів Сіньцзянської провінції Китаю”, але від задуму довелося відмовитися [Ахметшин 2003, 237].

³⁶ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 1.

Кобдо для боротьби проти Бакича. Остання мета є єдиною, цим будуть задоволені бажання місцевих китайських властей, з якими ми мусимо жити у дружбі. На Урумчі ми не збираємося йти, та й нема потреби, оскільки там немає Бакича, це було б небезпечно, бо могло б сприяти повстанню місцевих племен, чого ми не бажаємо” [цит. за: Обухов 2007, 126].

Працівники Комінтерну були налаштовані рішучіше. 20 грудня 1922 року вони повідомили НКЗС, що впродовж весни-літа цього року мала місце особлива делегація до Сіньцзяну, яка заручилася офіційними документами готовності повстати одинадцяти сеймів місцевих монголів, встановила зв’язок із революційними організаціями тамтешніх мусульман³⁷. Комінтернівці вважали постановку “на бойову чергу киттуркестанської проблеми” з точки зору інтересів РСФРР і Монголії, за вмілого тактичного підходу, надзвичайно вигідним революційно-стратегічним кроком. Він мав посприяти досягненню серйозних успіхів у Пекіні, навіть на Близькому Сході й у Тибеті, тому що, “Тибет значно ближче Киттуркестану, ніж Монголія, а зв’язок киттуркестанських монголів із тибетцями, завдяки низці історичних обставин і територіальній близькості, набагато міцніший порівняно з іншими монголами”³⁸. Буцімто, якщо не звернути вчасно належної уваги на Сіньцзян, населення країни, доведене гнобленням китайців, може потрапити у русло ворожого впливу. Якщо ж відхилити монгольську місію до Москви, то це призведе до великого розчарування монголів, що навряд чи доцільно за даних умов. Отже, час від часу, Москва збиралася використовувати МНР як фронт для того, щоб поширити радянський вплив на Тибет чи для того, щоб здійснити тиск на Сіньцзян [Хіаоуан Ліу 2006, 88].

У тому ж грудні 1922 року Росія відправила до Кашгару експедицію представництва НКЗТ у Середній Азії з метою розгор-

³⁷ Кілька років по тому Е.-Д. Рінчино писав: “...На теперішній момент революційно-національна самосвідомість різних племінних мас китайського Туркестану настільки розвинулася, що нашому представнику т. Д. нічого не вартувало у 1922 році об’єднати монголів і мусульман для спільної боротьби з системою дудзюнів і китайським пригніченням. Отже, революційна робота у Сінь-Цзяні має надзвичайно сприятливі умови” [Элбек-Доржи Ринчино... 1998, 126].

³⁸ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 27. – Л. 3–4.

тання торгових точок безпосередньо у Кашгарії, підготовки хоча б тимчасової торговельної угоди. Кашгарський округ цікавив радянський уряд у зв'язку з вирішенням низки політичних завдань, – таких, як відкриття “шляху для агітації в Індію”, “паралізація англійського впливу” [Шеметова 2000, 48].

У 1923 р. Е.-Д. Рінчино, перебуваючи в Москві, поставив перед НКЗС та Комінтерном від імені МНП та монгольського уряду питання щодо революційної роботи у Китайському Туркестані. У своїх тезах він підкреслював необхідність ведення такої роботи під прапором партії Гоміндан та всекитайськими гаслами. МНП мала закликати народні маси Ілійського та Тарбагатайського округів до збройної боротьби з китайцями за звільнення та об'єднання всіх монгольських племен в одне державне ціле на засадах автономії чи федерації окремих областей і племен³⁹. Також партія надає чи сприяє в отриманні зброї та необхідних технічних засобів для боротьби, допомагає в організації народних мас через своїх уповноважених, чинить дипломатичний вплив на Китай через уряд Зовнішньої Монголії і буде добиватися аналогічного впливу з боку Радянської Росії. Одночасно треба щиро вказати керівникам Ілі-Тарбагатаю, що викладена платформа є максимальною і що, за несприятливого співвідношення сил, боротьба може завершитися утворенням автономної Ілі-Тарбагатайської області у межах Китаю. І, нарешті, моменти виступу та активних дій ілі-тарбагатайців мають бути суворо узгоджені з вказівками партії, а також з лінією політики та позицією Комінтерну і РСФРР. Організаційне проникнення та встановлення зв'язку з Ілі-Тарбагатаєм треба вести зі сходу через Кобдо та Алтайський округ, надавши певні завдання кобдоській групі партпрацівників, із заходу – через Семиріччя⁴⁰ чи Семипалатинську область, в усякому випадку, треба влаштувати так, щоб на момент руху Алтайський округ був не мертвим клином, а живою та активною клітиною цілого. Отже, завдання Кобдоської

³⁹ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 4 об.

⁴⁰ Семиріччя (казах. *Джетису*) – географічна та історична область у Центральній Азії, зараз це переважно територія Казахстану. З середини XIX ст. Семиріччя увійшло до складу Росії, на його території в 1867 році була утворена Семиріченська область, перейменована у 1922 році у Джетисууську.

групи, головним чином, має полягати у найшвидшій обробці Алтайського округу, щоб підперти ілі-тарбагатайців зі сходу живою силою з метою розпилення китайських військ. Надалі, беручи до уваги маси мусульманського населення в Ілі-Тарбагатаї і взагалі у Сінцзянській провінції, треба одночасно з роботою серед монголів, розпочати роботу й серед мусульман, заохочуючи до роботи мусульmano-тюркські революційні сили. І, нарешті, організація монгольських і комінтернівських працівників має бути підібрана та розташована наступним чином: а) до роботи мають бути залучені монголи, калмики, киргизькі чи татарські партпрацівники, якими керуватиме один із відповідальних працівників Секретаріату⁴¹; б) керівний центр всієї роботи має знаходитися в Іркутську при монголо-тибетській секції Секретаріату у складі відповідального керівника та уповноваженого МНП; в) передаточна ланка, в той же час військова база, мусить бути розташована де-небудь у Семиріччі чи Семипалатинській області, поблизу кордону, неподалік від залізниці чи телефонної лінії, словом, у такій місцевості, якою в свій час був Троїцько-савськ на початку роботи МНП; г) нарешті, передова група у складі Демберела та його товаришів (3–4 особи) має проникнути до Ілі-Тарбагатаю задля встановлення зв'язку, з'ясування настроїв населення і розташування китайських військ. Для кожної групи треба виробити інструкції. Потім, калмицькі частини з 21 дивізії (яких неможливо відрізнити за мовою та виглядом від ілі-тарбагатайських торгутів та олетів, оскільки вони раніше разом кочували низинами Волги та зберегли свої суто родові зв'язок і традиції) необхідно на всяк випадок висунути до тієї місцевості, де буде знаходитися передаточна ланка⁴².

Цікаво, що дубань Ян Цзесінь у телеграмі на ім'я тарбагатайського та алтайського даоїнів (від 10.02.1923) зазначав: “Мною отримана доповідь від таємного агента про те, що Зовнішня Монголія переживає якийсь рух. Останнім часом до Кобдоського району прибуло багато військ⁴³. Необхідно ужити оборонних за-

⁴¹ Мається на увазі Далекосхідний секретаріат ВККІ.

⁴² РГАСПІ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 5 об.

⁴³ Треба зазначити, що на той час, зазвичай, найменша кількість монгольських військ перебувала у західних районах Монголії: Кобдось-

ходів на випадок можливого наступу монголів із Кобдо. Вживіть заходів щодо правильної організації охорони російсько-монгольського кордону. Розкидайте кавалерійські частини з розрахунку не менше 20 осіб на кожен пост. Регулярно, по неділях, доповідати про своє спостереження на кордоні й, в особливих випадках, негайно доповідати про все⁷⁴⁴. Разом із тим, за іншими даними, сінцзянські монголи планували повстання на квітень-травень 1923 року. Воно мало відбутися наступним чином: спочатку війська Народного уряду Монголії повинні були розпочати одночасні наступи на Гучен та Урумчі з боку Кобдоського округу та Дзасакту-ханського аймака, а у цей час місцеві монголи та киргизи під проводом автономістські-налаштованих елементів і груп мали здійснити у тилу, насамперед у містах, антикитайські повстання⁴⁵.

За словами комінтернівця С. Нацова: “Серед монголів є дві національно-революційні (або вірніше – автономістські) групи, перша – у Карашарі, очолюється регентом Карашарського ханства Тойн-ламою⁴⁶, братом покійного хана й дядьком нинішнього малолітнього спадкоємця. Друга група існує серед монголів Ілійського округу, очолювана укердеями (правителями сеймів). Послідовниками першої групи можна вважати всіх підданих

кому та Улясугтайському, оскільки вважалося, що Сінцзянська провінція, в силу своєї відособленості й територіальної відірваності від центру (Китаю), не становить значної військової загрози для Монголії [Жалсупова 2008, 116].

⁴⁴ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 83.

⁴⁵ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 122.

⁴⁶ Тойн – буддійський чернець аристократичного походження. Тут мається на увазі авторитетний торгутський правитель Цецен Пунцаг геген (геген – титул, який отримували буддійські ієрархи) із власним збройним загоном; у доповідних нотатках часто фігурував як геген-нойон. Він узяв владу після смерті молодшого брата, торгутського хана. За словами Ю. Реріха, від самого початку в політиці нового правителя проявились націоналістичні тенденції, і він зумів викоренити потужний китайський вплив при дворі останнього торгутського хана [Рерих 1994, 93]. Цей геген зрештою завоював довіру та авторитет не лише серед жителів свого ханства, а й серед усіх інших калмиків, які відчували на собі його вплив.

Карашарського хана, за винятком невеликої кількості духівництва, щедро субсидованого китайською владою за своє ревне ставлення до китайського режиму. У другій групі налічується близько 400 осіб, міцно пов'язаних одне з одним, тому що більшість їхніх солдатів і командири з китайських прикордонних частин⁴⁷. Тут зауважимо, що ще у 1920 році торгутський правитель Тойн-лама налагоджує певні зв'язки з Кобдо та Ургою і посилено починає формувати військові загоны. Наприкінці 1920 року він запросив російського білогвардійця Серебрякова на службу, доручивши тому організацію та навчання кавалерійських частин. Впродовж року були достатньо добре навчені 3000 осіб, частина з яких мала необхідне спорядження та вогнепальну зброю. Проте Серебряков невдовзі був заарештований, а гегена китайська влада зобов'язала припинити подальше навчання підлеглих військовій справі⁴⁸ [див. також: Рерих 1994, 93–94]. За іншою інформацією, у 1921 році, під час авантюри Бакича, за наказом Ян Цзесіня було сформовано два батальйони кавалерії серед карашарських монголів. Після ліквідації авантюри ці батальйони були розформовані⁴⁹.

Проте, повернемося до оцінки, що її надав С. Нацов визвольному руху монголів Сінцзяну. Мовляв, обидві вищезгадані групи існують з 1911 року, з часів першої китайської революції. Їхнім основним завданням є повалення китайського панування і створення своєї автономної держави, як федеративної частини Всемонгольської держави, і тим самим об'єднання всіх монгольських племен в єдину державну цілісність. Цими групами, незважаючи на невдачі повстань та репресії з боку китайської влади, весь час ведеться безперервна підготовча робота: відбувається закупівля вогнепальної зброї⁵⁰, проводиться посилена агітація

⁴⁷ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 119.

⁴⁸ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 831. – Л. 40.

⁴⁹ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 61.

⁵⁰ Мовляв, серед карашарських монголів, окрім придбання зброї у білогвардійців, мали місце неодноразові відрядження людей до Тибету, під приводом паломництва, задля закупки чергової зброї та набоїв. Так, у жовтні 1922 р. у степу на південь від Урумчі китайським постом був зупинений караван зі зброєю, який направлявся з Тибету до “Карашарського Хана” [РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 121]. За словами Ю. Реріха, десь у 1925 році цей “таємний торгутський шлях у

про необхідність повалення китайського режиму і встановлюється зв'язок із монгольським рухом. Керівники цих груп торік навіть готувалися до виступу, заручившись згодою делегатів, які приїхали до них від монгольського уряду, допомогти в їхній боротьбі проти китайців. Один із чільних ілійських монголів, Насанбат, переповідав: нібито між ними та прибулим представником монгольського уряду мала місце усна домовленість про спільне, тобто за підтримки монгольського уряду, повалення китайського режиму та створення народної влади у Сіньцзяні. Але повстання не спалахнуло винятково через те, що обіцяна підтримка не надійшла⁵¹.

Разом із тим, уповноважений НКЗС в Ілійському краї З. Печатников у політичній довідці (від 24.10.1923) про “автономістський” рух серед монголів пише наступне: «Серед калмиків – родів “Зурган сомонів”⁵², “Арбан сомонів”⁵³ і “Чахарів”⁵⁴ наявне Лхасу” був закритий, і Ян Цзесінь заборонив карашарським прочанам залишати рідні оселі [Рерих 1994, 94].

⁵¹ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 53.

⁵² Зурган сомон – шість сомонів. Сомон – адміністративна одиниця, що входила до складу хошуну. Мабуть, маються на увазі шість сомонів олетів, які кочували у долині р. Текес.

⁵³ Арбан сомон – десять сомонів. Скоріше за все, тут мається на увазі друга група олетів – десять сомонів, які кочували у долині р. Каш [РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 20. – Л. 3 об.]. У 1926 р. Ю. Рерих писав: “У 1863–1873 рр. Тарбагатай і розташовані поблизу гори Уркошара та Джаїра були заселені арбан-сумунськими ологами і калмицькими племенами, які прийшли з півдня. Все частіше нам стали зустрічатися калмицькі олоти, а в окресностях Дурбульджина ми виявили багато калмицьких поселень і кілька кочових монастирів, що розташовувалися у повстанних юртах” [Рерих 1994, III].

⁵⁴ Чахари у Сіньцзяні мешкали з XVIII ст. Вони поділялися на 16 сомонів і кочували в долині р. Боротала. Саме звідти вийшли Сум'я-беїсе та Демберел. Відомий російський дослідник, мандрівник Г. Грумм-Гржимайло так характеризував тамтешніх чахарів: “Монголи за походженням, вони все ж представляють елемент, що глибоко відрізняється від калмиків” [Грумм-Гржимайло 1926, 185]. Інакше вважав С. Нацов. Так, у 1924 році він писав: “До Сіньцзяну чахари потрапили як складова частина китайської армії близько 170 років тому при завоюванні Чжунгарії, після скорення якої їм була відведена для кочівель долина р. Боротала, де вони кочують і в теперішній час. За віросповіданням чахари

сильне невдоволення китайською владою. Йде підпільна підготовка без допомоги зовні до повалення китайської влади, встановлення своєї демократично-справедливої влади. Третій рік, як накопичується зброя, йде навчання військовій справі»⁵⁵. Мовляв, серед карашарських монголів нараховується до 3000 добре озброєних і навчених солдатів. Вождями калмиків у їхньому русі є начальники родів, старшини та їхні помічники, також окремі представники калмицької інтелігенції. Самостійно виступати бояться. Впевнено вказують, що якщо Радянська Росія пообіцяє підтримку не у сенсі своїх військ, а досвідченими людьми на перший час по організації народної влади, то у будь-який момент вони готові виступити й скинути китайську владу. Особливо їх надихає відсутність у внутрішньому Китаї твердої влади, внаслідок чого, на здійснений переворот, можливо, не звернуть належної уваги і своєчасно не зможуть завадити. Слабко організованих військ Сінцзяну не бояться, навпаки, у калмиків є надія на приєднання військ до повсталих⁵⁶.

1923 року ЦК МНП спільно з Комінтерном відрядили своїх представників до Сінцзяну. Проте своїм попутникам радянська сторона не вельми довіряла. Отже, навколо ймовірних заколотів серед сінцзянських монголів розгорнулася цілком детективна історія. 25 вересня 1923 року комінтернівець С. Нацов прибув разом із Демберелом та вищезгаданим Наваном до Ташкента. Там представник Комінтерну домовився із завідувачем Відділом Середнього Сходу НКЗС, В. Цукерманом, як повернути ініціативного монгола назад до Урги, щоб запобігти будь-яким авантюристичним махінаціям з його боку. Вони домовилися представити монголів Цукерману, а вже той буде інформувати гостей про становище у Сінцзянській провінції й мимохідь виразить сумнів, мовляв, із таємних джерел впливає, що китайській вла-

буддисти, говорять монгольською мовою. За типом і звичаями дуже близькі до інших монгольських племен, олетів і торгоутів” [РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 18].

⁵⁵ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 120–121.

⁵⁶ Мабуть, давалася взнаки згадка про проголошення незалежності Монголії (1911) під час Сінхайської революції. Тоді місцевий китайський загін перейшов на бік повсталих монголів.

ді вже відомі майбутні виступи сінцзянських монголів й ім'я Демберела фігурує, і тому китайці посилено стежать за його появою серед монголів Ілійського краю. Так все і відбулося. Нацов переконав Демберела, що всьому виною зрадництво тих ургинських чиновників, яким був відомий їхній план, і порадив по прибутті до Монголії підготувати із цього приводу таємну доповідь до ЦК МНП. Отже, Демберел виїхав до Урги наприкінці вересня⁵⁷.

С. Нацов доповідав Г. Войтинському, завідувачеві Відділом Далекого Сходу ВККІ: “З Наваном, представником сінцзянських монголів, ми домовилися, що він, прибувши до Сумбун-варті⁵⁸, спочатку повинен пробратися через кордон до ілійських монголів, а звідти, зібравши необхідні інформаційні матеріали про стан революційних груп, приїхати в Кульджу, де й зустрінеться зі мною через уйгурських підпільних працівників”⁵⁹. Зустріч мала відбутися між 10 і 20 числами листопада 1923 р. 21 листопада 1923 року С. Нацов прибув до Кульджи. Він доповідав: “У результаті кількарізкових конспіративних зустрічей і бесід, керівники, як тюрко-мусульманських підпільних організацій, так і монгольських автономістів, усі інструктовані в дусі Ваших завдань – внутрішньо-організаційної й виховної роботи й не допущенні будь-яких авантюристичних виступів. І багато хто з них схвалили цю лінію. Тому сподіваюся, що на якийсь час остаточно відвернена можливість усякої авантюри із будь-якого боку. Тепер, сподіваюся, що Ви нічого не будете мати проти мого повернення із Західного Китаю, тому що, з одного боку, – Ваше завдання – інформація про національно-революційний рух Сінцзяну й недопущення будь-яких авантюристичних виступів із боку панмонгольські налаштованих елементів, благополучно виконане. ...Панмонголістам відправляю один екземпляр своєї доповіді, але без висновку”⁶⁰. У висновку йшлося про наступне. С. Нацов вважав, що перед національно-революційним рухом Сінцзяну стоїть обов’язкове завдання щонайперше зв’язатися з

⁵⁷ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 74–78.

⁵⁸ Один з пунктів російсько-китайського кордону.

⁵⁹ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 127а.

⁶⁰ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 129.

китайським комуністичним рухом, оскільки, мовляв, лише спільними зусиллями робітників Китаю й трудящих мас Сінцзяну можливе повалення середньовіччя й напівазіатських форм капіталізму. Отже, висувалася необхідність скликання конспіративного з'їзду всіх підпільно-революційних організацій і груп Сінцзяну, на якому слід об'єднати всі ті численні, розрізнені угруповання в єдину народно-революційну партію, що вела б свою політику в щільному контакті, як з національно-визвольним, так і комуністичним рухом Китаю⁶¹.

Зібравши необхідну інформацію, комінтернівці дійшли висновку: програмні засади, як національно-визвольного руху тюркомусульман – про державне відокремлення народів Сінцзянського краю на засадах народної радянської республіки, що забезпечує інтереси народностей і племен, що входять до неї, так і автономістських прагнень монголів Сінцзяну – про повалення китайського панування та створення своєї автономної держави, й тим самим об'єднання всіх монгольських племен в єдину державну цілісність, диктують фактичний відрив Сінцзянської провінції від Китайської республіки шляхом збройного повстання тубільних народностей проти наявного китайського режиму. Радянська сторона вважала, що оскільки цей захід ставить на карту долю чотирьохсотмільйонного Китаю, доводиться констатувати деяку недоцільність та несвоєчасність подібного виступу. По-перше, цей виступ, порушуючи цілісність Китаю, надасть привід Антанті здійснити свою заповітну мрію “встановлення міжнародного контролю над Китаєм”. Будь-яке порушення недоторканості теренів Китайської Республіки, буде, з одного боку, – всупереч радянським гаслам, а з другого – розв'яже руки Антанті: “Тому ми наразі не гарантовані від того, що Англія у випадку революційного спалаху в Сінцзяні, зупиниться перед остаточною окупацією Східного Туркестану з боку Пенджабу⁶². Чи зможе у випадку подібної окупації неорганізована революційна сила Сінцзяну

⁶¹ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 125.

⁶² У XIX ст. російська політика у Сінцзяні була значною мірою продиктована економічною та політичною конкуренцією Росії з Великобританією [Wheeler 1963, 57]. Ця конкуренція зберігалася й у досліджуваний період [більше див.: Кочубеев 2002].

протистояти їй без нашого активного втручання?». По-друге, передчасний та неорганізований збройний виступ народностей Сінцзяну пов'язаний із ризикованою необхідністю – “надання з нашого боку реальної збройної підтримки, здатної зашкодити нашій дипломатичній роботі у всекитайському масштабі: оскільки міжнародна дипломатія без сумніву скористається таким випадком для антирадянської пропаганди серед китайської спільноти, внаслідок чого наша безкорислива підтримка національно-визвольних рухів Сінцзяну може бути розтлумачена політичними колами Внутрішнього Китаю як збройне втручання у внутрішні справи Китреспубліки і як дія, що відторгає її терени на користь Росії й т. д.”⁶³. Нарешті, революційна боротьба чотирьохсотмільйонного китайського народу має світове значення, оскільки вона несе звільнення всій східній частині Азії та підриває панування американсько-європейських імперіалістів. Тому інтереси цієї боротьби вимагають злиття всіх революційних елементів різних племен і національностей, що населяють Китай.

Після 1923 року Москва нібито пригальмувала процес створення революційної організації в Сінцзяні. 6 жовтня 1924 року в Урумчі на підставі Радянсько-китайської угоди 1924 р.⁶⁴ була досягнута угода з питання про запровадження радянських консульств у Сінцзяні та китайських – у дотичних до Сінцзяну областях СРСР. Радянські консульства були запроваджені в Урумчі, Кашгарі, Кульджі, Чугучаці та Шара-Суме. Тепер Радянський Союз отримував значно більше інформації звідти, ніж на початку 1920-х років. Відповідно до представленої за підсумками переговорів доповіді дипломатичної місії, що на початку 1920-х років вела переговори з головою адміністрації Кашгару, повстання “викликати легко”, маючи на увазі “особливо ісламістів”, однак “наскільки легко викликати збурення, настільки ж важко буде спрямувати соціально-політичну стихію у відповідне русло”; “не треба бути пророком, щоб передбачити, що національно-революційний удар пантюркістів обрушиться не лише на китайців, а й на нас” [цит. за: Ахметшин 2003, 237–238]. Відіграли свою роль

⁶³ РГАСПИ. – Ф. 514. – Оп. 1. – Ед. хр. 48. – Л. 125.

⁶⁴ Радянсько-китайська угода про загальні принципи для врегулювання питань між СРСР і Китайською республікою (31.05.1924).

сподівання на китайський революційний рух, що йому слід все підпорядкувати. За відсутності будь-яких перемог у капіталістичному світі наростаючі безлади та заворушення у Китаї були дуже промовистими і, безумовно, багатозначними з точки зору Комінтерну [Маккензи 2008. 71]. За матеріалами VIII пленуму Комінтерну (05.1927), перемога революції у Китаї об'єктивно створила б революційну ситуацію для широкомасштабного виступу народних мас у всьому світі.

**Монголи Сіньцзяну
у другій половині 1920-х – на початку 1930-х років.
Політика МНР і СРСР щодо Сіньцзяну**

Монгольська сторона не втрачала надій щодо сіньцзянських монголів. У 1924 році Е.-Д. Рінчино, перебуваючи в Бурятії, звернувся з таємним листом (від 23.10) до Бурятського обкому РКП(б). У ньому він зазначав, що, зокрема, утворення Бурят-Монгольської та Монгольської Республік за останній час (1922–1924) привернули увагу й інтерес майже всіх монгольських племен (Барги, Внутрішньої Монголії й Китайського Туркестану) до Комінтерну та СРСР. Разом із монголами туди ж тягнуться й багатомільйонні маси китайських мусульман Центральної Азії, які живуть упереміж з монголами у деяких районах. Цей інтерес і увага монгольських племен до Комінтерну та СРСР не обмежується самими словами, а переходить у дію: у Барзі організувалося Східне Бюро ЦК Монгольської Народно-Революційної Партії, у Внутрішній Монголії – секція тієї ж партії, а в Китайському Туркестані у найближчому майбутньому повинна відбутися установча конференція монгольських і мусульманських революційних елементів, для організації революційної партії, що орієнтується на СРСР і Комінтерн⁶⁵. 24 грудня 1924 року Т. Рискулов, уповноважений Комінтерну в МНР, повідомляв ВККІ: “Хід життя змушує Монголію зв’язуватися з цими районами – Внутрішньою Монголією, Баргою, Тибетом, Сіньцзяном, а останніх, у свою чергу, шукати опору в Зовнішній Монголії...” [цит. за: Лузянин 2003, 130]. У доповіді “Панмонголізм і наша закордонна робота” на засіданні ЦК МНРП від 26 травня 1925 р. Е.-Д. Рінчино зазначав: “Восени

⁶⁵ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 152. – Ед. хр. 27. – Л. 4–8.

1924 року мала відбутися установча конференція монголо-мусульманських революційно-національних елементів за участі нашого представника і під проводом Комінтерну. Проте чомусь ця конференція не відбулася” [Элбек-Доржи Ринчино... 1998, 126].

У цій же доповіді Ринчино, зокрема, виголосив таке: “Стосовно монголів Сіньцзянської провінції ми маємо вести ту ж політику, яку було запропоновано вище щодо інших монгольських народів, тобто залучення молоді та ін. Далі, постановка ревроботи і взагалі запровадження постійного та міцного зв’язку з Сіньцзяном буде сприяти значною мірою вирішенню на нашу користь долі спірного Алтайського краю... Майже все населення Алтайського округу, як виходить з наявних в Уряді матеріалів, заявило офіційно про своє приєднання до нас ще від 1921 року. Окремі групи, як торгути, таку заяву зробили наприкінці 1924 року” [Элбек-Доржи Ринчино... 1998, 126–127]. Доповідач стверджував, що зв’язок із сіньцзянськими монголами підтримується ще з 1922 року, а в Улан-Баторі досі мешкає їхній представник – т. Н.⁶⁶. Мовляв, “настрій тамтешніх монголів вельми бойовий і цілком на нашому боці” [Элбек-Доржи Ринчино... 1998, 126]. З тексту виступу можна зробити висновок, що після вищезгаданих місій 1922–1923 років спроб відправити представників ЦК МНП до Сіньцзяну не було. На думку Ринчино, “... у нинішньому році доведеться вирішити в ту чи іншу сторону дане спірне питання і запобігти подальшій агресії Сінь-Цзянського дудзюна⁶⁷... У випадку ж закріплення за нами Алтайського краю ми зуміємо змусити сидіти смирно не в міру метушливого Сінь-Цзянського дудзюна, погрожуючи йому повстанням у самому Сінь-Цзяні. Отже, остаточне закріплення за нами спірного Алтайського краю диктується як інтересами охорони наших кордонів, так і завданнями революційної стратегії напередодні широкого розгортання революційних подій у Китаї” [Элбек-Доржи Ринчино... 1998, 127]. Отже, як видно, думок про повстання у Сіньцзяні Ринчино не полишав. Зазначимо, що у листі до китайського чиновника з Алтайського округу, “революційний панмонголіст” зазначав: “Ми доводимо до відома Вашого уряду та китайського народу,

⁶⁶ Т. Н. – ймовірно, вищезгаданий Наван.

⁶⁷ Мається на увазі Ян Цзесінь.

що наші права на монгольські землі (в тому числі й на Алтайський округ) засновані на принципі рівноправ'я народів і свободи їхнього самовизначення. Ці наші права ґрунтуються не лише на основних засадах сучасної епохи великої революції, ... але вони, повторюємо, визнані партією Гоміньдан на її останньому з'їзді в Кантоні⁶⁸ [Элбек-Доржи Ринчино... 1998, 37]. З огляду на таку бурхливу діяльність, комінтернівські посадовці зазначали, що «...у Рінчино прагнення “працювати” на китайських узбіччях впритул до захоплення Китайського Алтаю – випливають зі всього світогляду...» [Документи 2008, 352–353]. Врешті-решт, у липні 1925 р. “революційний панмонголіст” був звільнений з усіх державних посад і відбув до Москви.

З від'їздом Рінчино цікавість монгольських урядовців до роботи у Сіньцзяні не зникла, проте набула дещо інших форм. Зберігалися прагнення до власної державності й серед правлячих верхівок монголів Сіньцзяну. Є ряд свідчень про настрої сіньцзянських монголів у середині – другій половині 1920-х років. Мовляв, коли запитують калмиків про стан справ (від 10.12.1924), то чують у відповідь: “Ми, калмики, знаємо, що є з калмиків ціла держава – Монголія, яка від нас дуже далеко. Китайцям не підкоряємося. Готуємося до вибору власного уряду. У випадку нашої протидії китайці натравлять на нас киргизів⁶⁹, які можуть роззброїти нас миттєво”⁷⁰. За розвідданими головного штабу МНА

⁶⁸ Під час перебування у Москві восени 1923 року китайської делегації, відомої як військова делегація Сунь Ятсена, що її очолював Чан Кайші, Президією ВККІ була вироблена резолюція (з питання про національно-визвольний рух у Китаї і про партію Гоміньдан), де, зокрема, пропонувалося таке: партія Гоміньдан має відкрито виставити принцип самовизначення народностей, які населяють Китай, що після переможної революції в Китаї проти іноземного імперіалізму, вітчизняного феодалізму та мілітаризму може втілитися в утворенні вільної федеративної республіки Китаю, що складається з народностей колишньої китайської імперії [Коммунистический Интернационал... 1986, 43, 300]. Резолюція Президії ВККІ була вручена військовій делегації перед її поверненням до Китаю.

⁶⁹ До Жовтневої революції і деякий час після встановлення Радянської влади казахів називали казаками та киргизами. 9 лютого 1936 р. були введені найменування – “казахи”, “Казахстан”.

⁷⁰ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 832. – Л. 139.

по Китаю (від 1.08.1926) серед монголів спостерігалася велика цікавість до нової Монголії й тенденція до повернення на батьківщину. Наприклад, торгутський аймак розташований по річці Едзін-Гол, його населення дорівнює близько 5000 осіб⁷¹ [див.: Montell 1940]. Серед торгутів наявне сильне прагнення вирватися з-під влади китайської адміністрації. Крім чиновників у аймаку є невелика кількість китайських солдатів. Їхнє завдання, як пояснюють китайці, – перешкоджати переселенню торгутів до МНР⁷².

У “Військово-етнографічному нарисі” (від 20.06.1927) зазначено, що сінцзянські монголи в масі дивляться на монгольський визвольний рух позитивно⁷³. Князі та інші адміністративні особи в усякому разі намагаються спрямувати думки монголів у бік національної самобутності та незалежності⁷⁴. Вищезгаданий Тойн-лама, торгутський геген-нойон, вже командував монгольськими загонами. У 1924 р., під час заворушень у Кашгарі, Урумчі вимагав, щоб Тойн-лама допоміг своєю кавалерією і поставив верблюдові китайським військам. Однак тоді торгутський правитель відмовився посилати своїх вершників, і з тих пір китайці збільшили тиск на його народ. На початку 1925 р. Тойн-ламі наказали направити в Урумчі кавалерію для протидії наступу армії Фен Юйсяна⁷⁵ (торгути завжди були у складі військового резерву Сінцзяну). Вищезгаданого російського інструктора заарештували під час його поїздки до Урумчі і вислали з Сінцзяну, а командиром ескадронів призначили китайського офіцера. На той раз

⁷¹ А. Калліников зазначав, що Едзін-Гол – самостійний монгольський хошун, підлеглий владі провінції Ганьсу. На його думку, Едзін-Гол, як і Алашань, пов’язані з усією Внутрішньою Монголією спільним історичним минулим, єдиною мовою та економічними інтересами, не можуть розглядатися інакше ніж частина Внутрішньої Монголії [Калліников 1928, 36]. Нині Едзін-Гол входить до складу аймаку Алашань (АРВМ КНР).

⁷² РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 149. – Л. 129.

⁷³ За іншим визначенням, мріють приєднатися до Монголії чи до Росії [РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 832. – Л. 256].

⁷⁴ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 845. – Л. 267.

⁷⁵ Китайський генерал Фен Юйсян спочатку примикав до чжилійської групи мілітаристів. У жовтні 1924 р. – керівник перевороту в Пекіні, головнокомандуючий Національними арміями.

регент підкорився вимогам китайців і відіслав до столиці провінції три свої ескадрони [Рерих 1994, 93].

Подейкували, мовляв, коли регенту вдасться озброїти та обмундирувати за рахунок місцевої влади армію, хоч би до 5000 осіб, частково її обучити та привести у більш-менш боєздатний стан, тоді він відокремиться від Сіньцзяну. Поки ж геген-нойон вживає всіх заходів, щоб дійсно створити монгольські кадри і, за можливості, залучити до цієї справи якнайбільшу кількість різних монгольських хошунів⁷⁶. За розвіданими Головного штабу МНА, взаємини китайських властей і калмиків до кінця листопада 1926 року ознаменувалися досить значною подією адміністративного порядку, а саме – передачею влади малолітньому калмицькому князеві Цеван-Доржи. До цього, мовляв, калмиками управляв регент (геген-нойон), який сприяв консолідації калмиків і зростанню їхнього національно-економічного добробуту. Оскільки за період правління гегену вдалося завоювати популярність серед населення, Ян Цзесін, який прагнув запобігти росту національної самосвідомості серед підвладних китайцям національних меншин, вирішив відсторонити небезпечно-популярного регента й замінити його небожем – 12-річним Цеван-Доржи, приставивши до останнього радників-китайців⁷⁷.

Діяльність регента, що створила йому популярність серед калмиків і занепокоїла китайців, не обмежувалася лише військовим розвитком власних кочівель. Як адміністратор, він славився незвичайною для китайської дійсності сумлінністю та неупередженістю: податки їм збиралися без звичайних важких надбавок. Економічна політика торгутського правителя особливо зміцнила його авторитет серед калмиків. Щоб зберегти свої кочовища від спекулянтів-мусульман, він створив у себе щось на зразок кооперації, через яку в кочовищах стали розподіляться товари за досить помірними цінами, а від кочівників за твердими цінами приймалася сировина (при цьому продаж сировини приватним особам була заборонена). Спочатку все це викликало невдоволення, але потім, коли населення переконалося у корисності нововведень правителя, авторитет останнього сильно виріс. Незважаючи

⁷⁶ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 844. – Л. 240.

⁷⁷ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 149. – Л. 293.

на відсторонення регента у 1926 році, спостерігачі вважали, що, зважаючи на його діяльність впродовж останніх п'яти років, спрямовану на зміцнення самостійності торгутів, слід припустити, що від впливу на долю свого народу амбітний діяч не відмовиться, тим більш, що населення ставиться до нього з великою повагою⁷⁸. Судячи з подій, на яких ми зупинимося нижче, гегеннойон все ж таки до самої смерті зберігав владне становище серед карашарських торгутів.

На початку січня 1926 року з Шихо відправили у район Шара-Суме 1 батальйон (близько 300 осіб), туди ж спрямовувалася й деяка кількість мобілізованих. У лютому до Урумчі прибув кінний загін у 500 монголів, мобілізованих монгольським князем у районі Шихо. Крім пересувань із центру на східний кордон спостерігалось посилення військ і на кордонах із МНР. Ці пересування пояснювалися побоюванням дубаня, що МНА виступить одночасно з Народними арміями⁷⁹ з метою приєднати до МНР монгольські території, що входять до складу Сіньцзяну⁸⁰. Водночас Ян Цзесінь намагався налагодити добросусідські відносини з Улан-Батором. Він віддав розпорядження про уважне спостереження за кордоном, аби припинити нальоти киргизів і монголів-захчинів (одна з груп у складі ойратів) на терени МНР. На початку 1926 року він навіть заарештував захчинського князя за обвинуваченням в організації нальотів на населення Кобдоського округу.

Ходили чутки, що Ян Цзесінь підтримує тісний зв'язок із аристократією та духовенством Кобдоського округу та Туви. Мовляв, йшлося про приєднання Кобдо до Сіньцзяну. На початку травня 1926 року в Урумчі з'явилися два лами, як представники від 27 монгольських хошунів. Влада їм обіцяла матеріальну підтримку і навіть військову допомогу⁸¹. Щоправда, за іншими даними, ці монгольські лами були заарештовані, але контакти з

⁷⁸ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 832. – Л. 451.

⁷⁹ Народні (Національні) армії – збройні сили в північній частині Китаю, створені Фен Юйсяном та кількома іншими китайськими військовими з військ, що відпали від армії чжилійської кліки мілітаристів.

⁸⁰ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 149. – Л. 42–43.

⁸¹ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 832. – Л. 453.

чиновниками та ламами Кобдо підтверджувалися [Рерих 1992, 248]. Зв'язки владної верхівки провінції з вказаними теренами, мабуть, таки мали місце, оскільки під час повстання навесні 1930 року монгольські чиновники та лами спробували відправити делегацію до урядовців Сіньцзяну, яка була перехоплена радянськими частинами⁸². В Сіньцзяні ж перебував дехто з учасників Хемчицького повстання у Туві (1924), і, нібито, обіймали вони там не останні посади⁸³.

Проте, були й інші посланці. За даними радянських спостерігачів (від 19.04.1926), у 1920-ті роки зв'язок сіньцзянських монголів із Зовнішньою Монголією підтверджувався неодноразово. Мовляв, лами, які приїждять з Монголії⁸⁴, залишаються при монастирях, розповідають місцевим калмикам про незалежну, самостійну Монголію і про всі події, що там відбуваються. До всього цього місцеве населення прислуховується і, поки що в мріях, думає про поєднання з рідними їм племенами⁸⁵. Суворий наказ заарештовувати всіх, хто приїздить з Кобдо та Урги до Сіньцзяну, не діяв, і рух через кордон тривав⁸⁶. Лами із Зовнішньої Монголії продовжували мандрувати монгольськими сомонами. Так, радянський консул в Урумчі О. Бистров зазначав у своєму щоденнику: «Така робота (“з об'єднання монголів усіх регіонів в одне ціле”. – *Прим. авт.*) за даними, що в мене є, щоправда, неперевіреними, відбувається й тут, проте дуже обережно, оскільки місцеві монголи дуже залякані та бояться китайської влади, що має всюди своїх шпигунів, проте все ж по Сіньцзяну ходить ціла низка “лам”, що розповідають пророцтва, за якими нібито прийшов час об'єднання монголів» [цит. за: Росов 2002, 56]. Така “ламська” агітація з боку Урги в інших монгольських землях була буденною річчю у першій чверті ХХ ст. Отже, якщо у 1922–1923 роках мали місце таємні делегації спільно з пред-

⁸² РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 41. – Л. 8.

⁸³ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 55. – Л. 33. Все тувинське населення Сіньцзяну, переважно, зосереджується на теренах Алтайського аймаку [Монгуш 2010, 212; див. також: Jianmin Wang 2002, 177].

⁸⁴ Дані від 7 жовтня 1926 року.

⁸⁵ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 832. – Л. 421.

⁸⁶ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 831. – Л. 27.

ставниками Комінтерну, то надалі, за відсутності підтримки з радянського боку, вони змінилися на приховану агітацію мандрівних лам (з аналогічними закликами) на теренах Сіньцзяну.

Швидше за все, джерелом неперевірених даних Бистрова став всесвітньовідомий художник та мислитель М. Реріх, який у травні 1926 року завітав до Урумчі, здійснюючи свою велику Центральноазіатську подорож. За словами працівників місцевого консульства: "...він указував, що серед буддистів іде велика робота з об'єднання монголів від Забайкалля до Хотану та Тибету в одну Велику Монголію. Обережні кроки були вжиті ним до встановлення зв'язку з сіньцзянськими монголами, проте ті вели себе вкрай обережно, побоюючись китайського шпіонажу"⁸⁷. Цікаво, звідки М. Реріх узагалі дізнався про такі задуми, оскільки його подорож до Бурятії та Монголії була ще попереду. Ймовірно, тут знов-таки сталися у нагоді вище згадані лами-агітатори, які, певно, траплялися художнику на його шляху до Урумчі. Тоді зрозумілим стає формулювання, що "серед буддистів іде велика робота з об'єднання монголів" (виділено мною. – *Прим. авт.*). Сам художник писав: «Ще і ще раз можна оцінити "пошту" лам. Набагато раніше державної обізнаності, набагато точніше приносять лами найкращі звістки» [Рерих 1992, 249]. На користь контактів із монгольськими ламами у Сіньцзяні свідчать записи у щоденнику митця. Так, у нотатці від 13 травня 1926 року (Урумчі) йдеться про бесіду з монгольським ламою, напевно агітатором, який розповідав родині Реріхів, що саме наповнює свідомість народів, на що вони чекають. Він казав: "...ось час прийшов. Проте не кожному монголу та калмику можемо сказати ми, а лише тим, хто може зрозуміти та діяти" [Рерих 1992, 254]. З огляду на національне визначення, легко припустити, що розмову лама вів саме про плани всемонгольського об'єднання, задля пропаганди якого, власне, його до Сіньцзяну і відрядили.

Проте, радянська політика щодо Сіньцзяну суперечила таким об'єднувачим намірам. У листуванні радянського консула в Калгані (1926 рік) збереглася наступна настанова П. Никифорова⁸⁸:

⁸⁷ РГВА. – Ф. 25895. – Оп. 1. – Ед. хр. 832. – Л. 454.

⁸⁸ П. Никифоров – радянський повпред у МНР (1924–1926).

“...Генералітет Фина⁸⁹ метушиться щодо організації окремих від Ц. Китаю, зайнятих народними арміями провінцій. Потрібно категорично заперечити цю ідею. До справи Народних Армій ця ідея нічого реального позитивного не дасть, а для СРСР створить неприємні ускладнення. Відділення провінцій Англія може зарахувати, як нашу агресію на Західний Китай, і користуючись становищем, що склалося, може посилити свою агресію на Тибет, що ускладнювало б нашу політику в Тибеті, яку ми думаємо там проводити. Крім того, буде мотив для англійців посилювати свою агресивну активність у районі Кашгар-Урумчі. Наведені міркування є нашим внутрішнім мотивом заперечення проти відділення провінцій”⁹⁰. Отже, наприклад, у протоколі засідання Політбюро ЦК ВКП(б) (від 17.02.1927) значилося: вважати абсолютно шкідливою та неприпустимою будь-яку діяльність або агітацію у напрямку відторгнення від Китаю Сінцзяну чи частини цієї провінції [ВКП(б), Коминтерн... 1996, 2, 619].

Радянську політику щодо Сінцзяну 1920-х років можна назвати спадковою. Тут і традиційні для Російської імперії XIX ст. побоювання щодо активності Англії в Сінцзяні, і налаштування на збереження по лінії державних кордонів “від Амуру до Паміру” так званих буферних держав [Lattimore 1930, 326–327]. З другого боку, треба згадати й відомі слова радянського представника у Китаї А. Іоффе (від 1922 р.): “...чому буряти Монголії, яких ми звемо монгольським народом, настільки милі серцю нашому, що ми на їхню користь маємо жертвувати всією нашою Далекосхідною політикою і рикошетом всією нашою світовою революцією? ...Навряд чи з-за двох мільйонів монголів, які не мають аніякого значення в світі, варто псувати стосунки... з чотирмастами мільйонами китайців, які відіграють таку величезну роль” [цит. за: Лузянин 2003, 134]. Отже, у 1920-ті роки у питанні Сінцзяну радянські посадовці загалом стояли на засадах збереження територіальної цілісності Китаю. Як зазначає відомий російський китаїст Ю. Галенович, Сталін і Чан Кайші від початку стосунків між ними були зацікавлені, щоб Сінцзян залишався нехай і віддаленою, проте частиною Китаю, щоб сили третіх

⁸⁹ Мається на увазі Фен Юйсян.

⁹⁰ РГАСПИ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Ед. хр. 198. – Л. 200.

країн не отримали можливість переважного впливу на ситуацію у цій провінції, щоб зберігався спокій місцевого корінного населення [Галенович 2008, 222]. Щодо КПК⁹¹, то резолюція ВККІ з китайського питання (06.1930) зокрема радила партії досягти встановлення міцного зв'язку і керівництва мусульманським рухом на півночі Китаю, національно-революційною боротьбою у Внутрішній Монголії і т. д. [Коммунистический Интернационал... 1986, 209].

В 1931 р. корінне населення найбільшої китайської провінції Сіньцзян, доведене до розпачу утисками китайської адміністрації, здійняло потужне повстання. Воно почалося у квітні 1931 р. стихійним виступом селян у Хамійському повіті. У національному аспекті, особливо на першому етапі, більшу частину повстанців становили уйгури, але надалі до них доєдналися дунгани, казахи, монголи, киргизи, узбеки та інші народності, що населяли Сіньцзян [Бармин 2012, 27]. Повсталі ставили за мету вигнати із провінції китайську адміністрацію й створити на теренах Сіньцзяну незалежну ісламську державу.

Під час повстання 1931–1934 років бажання радянської сторони вплинути на хід подій у віддаленій китайській провінції активізувалося. У лютому 1932 року Східний секретаріат Виконкому Комінтерну побачив умови для розгортання революційної роботи та створення революційної організації в Сіньцзяні. До складу останньої мали увійти, насамперед, уйгури, дунгани та китайці. У висунутих пропозиціях ВККІ щодо тамтешньої роботи підкреслювалося – бажано встановити зв'язок майбутньої Сіньцзянської народно-революційної партії з ЦК КПК і підпорядкувати її проводу останнього. Особливу увагу планували приділити й організації зв'язку (бажано через Монголію) [ВКП(б), Комінтерн... 2003, 1, 127].

⁹¹ КПК – Комуністична партія Китаю, виникла у 1921 році. В період блоку з Гоміньданом партія вела легальну діяльність у Південному та Центральному Китаї (сфера влади Гоміньдану) і нелегальну у Північному Китаї. На початку 1920-х років китайський комуністичний лідер Мао Цзедун зазначав: “Що стосується [Монгольської] Народної партії та Китайського Туркестану, ми звичайно вважаємо, що вони повинні мати право на самовизначення, тому що [в цих областях] у нас і Радянського Союзу є спільний фронт” [цит. за: Xiaoquan Liu 2006, 85].

Схоже, такі наміри почали швидко втілюватися в життя, як можна судити з запису бесіди монгольського політичного діяча З. Шижеє з членом ЦК ВКПб І. А. Пятницьким (22 березня 1932 р.). З. Шижеє, перший секретар ЦК МНРП, був уродженцем Сіньцзяну, прибув до Монголії у 1921 р., супроводжуючи Сум'я-бейсе, працював його помічником. Під час навчання у КУТСі, що тривало до 1928 р., вихідця з Сіньцзяну З. Шижеє використовували з агітаційно-пропагандистською метою серед тамтешніх студентів – уйгурів та дунган [Баабар 2010, 404]. Припускають, що він був також залучений до організації поставок радянської зброї до Сіньцзяну. Саме в Москві З. Шижеє познайомився ще з одним майбутнім лідером монгольських лівих – дербетом О. Бадрахом. Вони обговорювали можливості створення автономної республіки в нехалхаських монгольських регіонах. Зустрічається твердження, що під проводом Комінтерну О. Бадрах та З. Шижеє висували пропозицію про створення Ойрато-Сіньцзянської держави, до складу якої мали увійти Убсу-нурський та Кобдоський аймаки МНР, Тува та неуйгурська частина Сіньцзяну [Баабар 2010, 404; Баабар 2016]. Можна припустити, що такі амбітні пропозиції відносилися до 1929–1932 рр., часу, коли обидва політики були при владі в МНР, і що саме Шижеє курирував у цей нетривалий період сіньцзянський напрям у монгольській політичній практиці.

Отже, з запису бесіди З. Шижеє з І. А. Пятницьким (22 березня 1932 р.) ми дізнаємося про приїзд до Улан-Батору представників Хамі з проханням про підтримку. Секретар ЦК МНРП наголошував, що має поїхати до Улан-Батора з визначеною відповіддю – “будемо допомагати чи ні, якщо так, то в якій мірі” [Монголія в документах... 2012, 321]. У відповідь І. А. Пятницькій зазначив, що дуже складно наважитись на щось. Мовляв, відштовхнути уйгурів, які знаходяться поблизу до Монголії, складно: вони можуть бути використані як князями Внутрішньої Монголії, так навіть і японцями в безпосередній боротьбі проти МНР. Дати їм зброю, невідомо як вони цю зброю використають. Можливо, навіть якщо надати цю допомогу, це не означає, що вони не зв'яжуться з монгольськими князями та японцями. Він пропонував в Улан-Баторі скликати авторитетну нараду, яка всі б

ці питання розглянула, і вважав доцільним, щоб будь-хто з цієї делегації залишився б в Улан-Баторі для постійного зв'язку і щоб ЦК МНРП також виділив представника до цих уйгурів, щоб бути в курсі справи, що у них відбувається. А щодо надання їм зброї, треба як слід дізнатися, що вони з себе представляють, які в них є наміри, лише після цього надавати їм допомогу зброєю. Треба бути дуже обережними [Монголія в документах... 2013, 322]. Почувши про прохання уйгурів надати їм політичних радників, П'ятницькій відповів, що політичних радників слід надати, проте так, щоб монгольський уряд офіційно за свої дії не відповідав, можливо, краще від імені партії, а не уряду. Зауважимо, що І. А. Пятницький був членом Політсекретаріату ВККІ, очолював його Організаційний відділ, який контролював виконання комуністичними партіями рекомендацій Виконкому Комінтерну, розбирав внутрішні розбіжності в компартіях. Привертає увагу обережність, з якою зазвичай радикальне та безпринципне комінтернівське керівництво намагалося все обставити та підкреслене перекладання ініціативи на монгольську сторону, яка продовжувала зберігати зацікавлення в сінцзянському питанні.

Завдяки наступному документу ми можемо побачити як розвивалася ця політична комбінація. З листа секретаря ЦК МНРП З. Шижеє П. Міфу⁹² (від 13.05.1932) ми дізнаємося, що певну допомогу уйгурським повстанцям таки вирішили надати і листування між ними та Улан-Батором тривало [Монголія в документах... 2013, 349]. Представникам Хамі видали у вигляді допомоги 14 гвинтівок, по 100 набоїв до кожної, 1 берданку, 35000 набоїв для японських гвинтівок і німецьких берданок, 30 ямбів срібла, по 2000 тугріків, і монгольські кооперативні організації дали обіцянку по можливості постачати їх необхідними товарами за сировину. Мабуть, сумніви щодо цього повстанського осередку вплинули на обсяг допомоги, а, може, намагалися підкреслити, що це акція саме Улан-Батора, звичайно, неспроможного на таку суттєву підтримку, яку, приміром, надавав СРСР. Отримавши кошти та зброю, уйгури збиралися назад до Сінцзяну. Вони наполягали на тому, щоб з ними поїхав (чи то

⁹² П. Міф у 1928–1935 рр. був заступником завідувача Східним секретаріатом ВККІ.

як представник ЦК МНРП, чи то як політичний радник) член ЦК МНРП Демберел (вищезгаданий виходець з Сіньцзяну й ініціатор монголо-сіньцзянських контактів першої половини 1920-х рр.), проте в Улан-Баторі хтось заперечив проти його поїздки, і уйгурам в цьому відмовили. Повстанці з Хамі писали, що вони намагаються встановити зв'язок з монгольськими солдатами, розташованими навколо Хамі. Проте Шижеє підкреслював, що поки що достовірної інформації від них нема [Монголия в документах... 2012, 349].

Шижеє писав цього листа, коли вже розпочалося велике повстання в МНР, що тривало кілька місяців, викликало паніку серед радянських представників і радників в Улан-Баторі, сколихнуло підвалини держави і призвело до зміни політичного курсу та владної верхівки республіки. Можна припустити, що такий розвиток подій, принаймні тимчасово, призупинив контакти між монгольською владою та сіньцзянськими повстанцями. 30 червня 1932 р. відповідального за сіньцзянський напрям Шижеє усунули з посади секретаря ЦН МНРП, потім відправили до Москви на навчання і він залишався там до 1937 року, коли був репресований.

Вочевидь, згадані документи є не єдиними свідченнями намагань СРСР та Комінтерну через МНР отримувати інформацію від уйгурських повстанців та мати на них певний вплив. Проте вони відкривають нову сторінку маловивченої історії національних рухів у Сіньцзяні першої половини ХХ ст.

Йшли місяці, а революційної партії, здатної очолити рух, у Сіньцзяні так і не було створено. Зазначалося, що основні національності, про які у даному випадку може йти мова, – уйгури, монголи, маньчжури, дунгани, киргизи – знаходяться на різних щаблях розвитку. Гаслом для майбутньої партії пропонувався, зокрема, заклик за Народну федеративну республіку з широкою автономією малих національностей [ВКП(б), Комінтерн... 2003, 1, 206]. Була й така пропозиція щодо ханів: тимчасове використання одних, здатних допомогти революційному руху; фізичне знищення інших, які ведуть активну боротьбу з революційним рухом і які заплямували себе зрадою національних інтересів; нейтралізація третіх [ВКП(б), Комінтерн... 2003, 1, 207].

21 квітня 1933 р. Політкомісія Політсекретаріату ВККІ затвердила проект Східного лендерсекретаріату з національного питання у Китаї. У проекті зазначалося: КПК мусить створити свої опірні пункти у Сінцзяні, разом із тим, сприяючи організації народно-революційних партій із кращих передових революційних представників трудящих народів Сінцзяну. КПК визнає право народів Сінцзяну на вільне державне відокремлення і рішуче бореться як проти гнобительської політики Гоміньдану, так і проти всіх загарбницьких та інтервенційних планів імперіалізму [ВКП(б), Коминтерн... 2003, 1, 347]. Щодо національно-визвольного руху Сінцзяну слід врахувати те, що тут надзвичайно сильні імперіалістичні спроби використання, а іноді й інспірування націоналістичного руху не лише з метою відриву Сінцзяну від Китаю, перетворення його на колонію, але й з метою створення нового плацдарму для інтервенції проти СРСР [ВКП(б), Коминтерн... 2003, 1, 332]. Разом із тим, спецкомісія Політбюро ЦК ВКП(б) 3 серпня 1933 року постановила: вважати недоцільною підтримку рухів за відокремлення Сінцзяну від Китаю у даний час і за даних обставин [Зотов 2003, 87].

З часом позиція радянської дипломатії щодо контактів з повстанцями та долі Сінцзяну була чітко сформульована у листі заступника наркома закордонних справ СРСР Г. Я. Сокольникова повпреду СРСР у Китайській республіці Д. В. Богомолу (від 26.12.1933): «Оскільки нинішній урумчійський уряд представляє собою форму коаліції згідних на реформи китайських кіл з мусульманськими колами, що вимагають реформ, і нацменшинами, що добиваються визнання своїх прав на певне самоуправління, то ця коаліційна форма є свого роду бар'єром проти руху за повну незалежність Сінцзяну і відокремлення його від Китаю, яке підтримується японцями та англійцями через посередництво реакційних турецьких елементів. Створення маріонеткової “незалежної” сінцзянсько-мусульманської держави, де керували б тільки що згадані сили, було б цілком спрямоване проти нас. Тому ми не на словах, а на справі найглибшим чином зацікавлені в даній ситуації, в успіху та міцності “коаліційного” урумчінського уряду».

Не дочекавшись підтримки від МНР, монголи Сінцзяну, як вже зазначалося вище, приєднуються до повстання 1931–1934 років.

Так, наприкінці 1932 – початку 1933 років боротьбу проти уряду починають карашарські монголи та казахи Алтайського округу. Стає вибухонебезпечною обстановка в Ілійському окрузі, де більшість населення становили казахи. Ось що розповідає російський дослідник С. Балмасов, ґрунтуючись на архівних даних. У липні 1932 року Цзінь Шужень (1928–1933), наступник Ян Цзесіня, наказав мобілізувати карашарських торгутів, проте ті відмовилися. Тоді він запросив на переговори до Урумчі монгольських князів і лам. Коли ті прибули, їх заарештували і розстріляли⁹³. Дізнавшись про це, карашарські монголи розпочали повстання. На приборкання монголів були відправлені китайські війська та дві сотні козаків. Командуючий Карашарським округом Чжань Шикуй мав великий вплив на монголів, отож йому вдалося вмовити їх заспокоїтися, проте вони відмовилися здати зброю та мобілізуватися. Своїми нерозважними діями генерал Цзінь Шужень нажив собі ворогів, і монголи замирилися лише при загрозі вжити проти них силу, за першої ж нагоди мали намір знову повстати [Балмасов 2007, 375]. У першій половині 1933 року, крім карашарських монголів, у рядах повстанців боролися біля двох тисяч монголів з інших округів. Лише при облозі міста Цонжа⁹⁴ було вбито 600–700 монголів [Бармин 1999, 105].

В липні 1933 р. пройшли переговори нового губернатора Сінцзяну Шен Шицая (1933–1944) з керівником найбільшого угруповання повстанців, що складалося переважно з уйгурів, Ходжею Ніязом. Результатом переговорів стала досягнута в липні 1933 р. угода про припинення бойових дій цього угруповання проти урядових сил. Казахи Алтайського округу та карашарські монголи незабаром примкнули до угоди уйгурського угруповання

⁹³ За іншими даними, ці події відбулися дещо раніше. Мовляв, у травні Цзінь Шужень запросив до себе нібито для переговорів вищезгаданого торгутського правителя Цецен-гегена. Після розкішного обіду князя із двома його помічниками вивели у двір, де їм відрубали голови, причому під час страти князеві, як особі високого звання, поклали червоний килим. У такий спосіб губернатор втратив монгольську кінноту і здобув нових ворогів в особі підданих князя [Dickens].

⁹⁴ За тодішнім адміністративним поділом Цонжа належала до Урумчійського округу.

з урядом [Бармин 2012, 31–32]. У радянській газеті “Известия” від 5 березня 1934 р. ми зустрічаємо цікаве повідомлення, з якого дізнаємося про прибуття до Урумчі представників влади Алтайського округу для отримання від уряду провінції інструкцій [Укрепление... 1934]. Делегація від карашарських монголів, що прибула до Шен Шицая, запропонувала допомогу для повної ліквідації військ повстанського ватажка, дунганина Ма Чжу-іна. Мовляв, на підтримку уряду провінції рішуче висловились також представники кочових народностей північного заходу і центру Сіньцзяну [Укрепление... 1934]. Так чи інакше, в 1934 р. за допомогою та підтримкою радянського військового контингенту, уведеного в провінцію, китайські війська зуміли придушити повстання.

З історії Монгольської Народної Республіки та Сіньцзяну 1940-х рр.

У 1944–1945 роках Алтайський, Ілійський і Тарбагатайський округи стали коліскою нового великого антикитайського повстання, де на перші позиції вийшли уйгури, казахи, узбеки. “Повстання трьох округів” проходило за підтримкою СРСР, який намагався у такий спосіб повернути свій вплив у провінції, й призвело до створення Східно-Туркестанської Республіки (СТР), що мала практично всі атрибути самостійної держави і власний уряд у м. Кульджа.

7 вересня 1943 року Оспан-батир, ватажок казахських повстанців, загони якого з 1943 р. діяли на теренах Алтайського округу, вперше встановив зв'язок зі спецслужбами МНР через посередництво особистого представника Х. Чойбалсана [Обухов 2007, 327]. 5 жовтня 1943 року відбулася перша особиста зустріч Оспан-батира з правителем МНР в місцевості Алаг Толгой, на китайсько-монгольському кордоні. Сторони домовилися про допомогу повстанцям зброєю, боєприпасами та продовольством. При зустрічі був присутній заступник міністра внутрішніх справ МНР, який пообіцяв направити до штабу Оспан-батира 40–50 монгольських військових інструкторів. Аналогічну підтримку надавали монгольські можновладці революційним групам з Внутрішньої Монголії у 1920-ті роки.

Під час наступної зустрічі Оспан-батыра з Х. Чойбалсаном 4 березня 1944 року казахський ватаг отримав від монголів партію зброї та боєприпасів. Якщо раніше зброєю та боєприпасами Оспан-батыра постачали самі монголи, то на цей раз все привезене було персональним подарунком Й. Сталіна [Обухов 2007, 330]. Радянський лідер під час зустрічі з Х. Чойбалсаном у Кремлі 21 січня 1944 року спеціально обговорював з ним питання про підтримку національно-визвольного руху у Джунгарії та Внутрішній Монголії. У грудні 1944 р. в Москві відбулася таємна нарада за участі, зокрема, посадовців з КДБ та радянського посла в МНР. На основі матеріалів наради були напрацьовані підсумкові рекомендації, і 13 січня 1945 р. вони поступили наркомун закордонних справ В. Молотову на розгляд та затвердження. Документ називався “Пропозиції до питання національно-визвольного руху на Алтаї (Сінцзяні)” і в ньому, зокрема, зазначалося: “3) Дозволити монгольській армії демобілізувати частину офіцерського та рядового складу національного казахського полку (до 300 осіб) з числа монгольської бригади (до 1000 осіб) влити демобілізованих як органічну частину до вже наявних загонів повстанців і, використовуючи демобілізованих як кістяк, створити бойові військові підрозділи у прийнятій повстанцями структурі (десятки, півсотні, сотні, полки). Б) Дозволити міністерству внутрішніх справ МНР постачання створених партизанських загонів боєприпасами. 4. Перекрити тракт Ланьчжоу-Урумчі на ділянці Ансі-Гучен, по якому направляються боєприпаси та жива сила з Центрального Китаю до Сінцзяну на придушення національно-визвольного руху; для цього а) активізувати роботу наявних повстанських груп і загонів; через Військову раду повстанців установити зв’язок з казахськими племенами в південній частині пров. Ганьсу та у пров. Цинхай і спрямувати їхню активність на розрив комунікацій, що пов’язують Західний Китай (Сінцзян) з Центральним Китаєм” [цит. за: Лузянин 2003, 246–247].

У жовтні 1945 року нарком внутрішніх справ Л. Берія звернувся до В. Молотова з листом, де, зокрема, зазначав: “За наявними відомостями, керівник повстанців Алтайського округу Оспан-батыр після звільнення Алтаю не має наміру визнавати уряд Східного Туркестану, створений в Кульджі, і Алтай вважає са-

мостійною державою, а себе ханом Алтаю. Оспан-батир заявляє, що у 1944 році під час його зустрічі з Чойболсаном, останній обіцяв Алтай перетворити на самостійну державу, а його призначити ханом Алтаю, тому Оспан-батир вважає обов'язковим для себе лише вказівки Чойболсана. За пропозицією нашого представника, Оспан-батир приступив до виконання обов'язків губернатора Алтаю⁹⁵ і заявив, що буде керуватися його порадами, однак заявив, що Чойболсан обіцяв Алтаю самостійність, а йому звання хана” [цит. за: Бармин 2003, 433]. Судячи з вищесказаного, прем'єр-міністр МНР Х. Чойбалсан потай продовжував трактувати Алтайський край як монгольське володіння [більш. див.: Radchenko 2009].

Автори оприлюдненої в Пекіні книги “Таємниця незалежності Зовнішньої Монголії” стверджують: перш ніж визнати незалежність Зовнішньої Монголії, під час радянсько-китайських переговорів 1945 року гомінданівський уряд прагнув вирішити суперечку навколо Алтайського краю, встановити прикордонну лінію між Сінцзяном та Зовнішньою Монголією. Як відомо, на початку ХХ ст. Алтайський край опинився за межами Зовнішньої Монголії. На радянській же географічній карті 1940 року майже 215 тисяч кв. км території Алтайського краю включено до теренів МНР. Тому уряд Чунціна виходив з припущення про те, що визнання незалежності Зовнішньої Монголії в її нинішніх кордонах без спеціальної угоди, що встановлює приналежність Алтаю Китаю, означало б анексію Західного Алтаю [Батбаяр 1999, 202; див. також: China – Mongolia Boundary 1984, 8]. Врешті-решт, китайська делегація погодилася на визнання Зовнішньої Монголії в її тодішніх кордонах.

Ще наприкінці 1940-х років деякі західні дослідники припускали ймовірність того, що радянський уряд продовжить консолідацію чи поширення своєї влади у прикордонних китайських

⁹⁵ До середини вересня 1945 р. загони Оспан-батыра разом з військами північного фронту СТР повністю звільнили Алтайський округ від гомінданівських військ. 23 вересня 1945 року керівництво Східно-Туркестанської Республіки призначило Оспан-батыра губернатором Алтайського округу і навіть ввело до складу уряду СТР. У червні 1946 році він, посплавшись на хворобу, залишив цю посаду й повернувся до партизанської діяльності (зокрема проти гомінданівських військ).

областях. Це, зокрема, може набути форми підтримки певної федерації, наприклад, монголи Зовнішньої та Внутрішньої Монголії, Барги, Східного Сіньцзяну з Бурят-Монголією [Fisher 1949, 199–200]. Схожі побоювання (щодо об'єднання Монголії з Сіньцзяном) були на цей час й у китайської сторони [див.: Русско-китайские отношения... 2005, 139–140]. Натомість, у тому ж 1949 році заступник голови Ради Міністрів СРСР А. Мікоян у бесіді з Мао Цзедуном зазначив: “Якщо нададуть автономію народностям Сіньцзяну, то напевно залишиться ґрунт для руху за незалежність. Ми не стоїмо за рух незалежності сіньцзянських народностей і не маємо жодних зазіхань на сіньцзянську територію, вважаючи, що Сіньцзян входить і має входити до складу Китаю. Ми стоїмо за економічне співробітництво і торгівлю з Сіньцзяном...” [Русско-китайские отношения... 2005, 67].

Політика Радянської Росії щодо Сіньцзяну 1920-х років виглядає закономірною ланкою загальної політики Російської імперії – СРСР щодо цього регіону. Починаючи від зауваження Олександра III на телеграмі М. Пржевальського, де стверджувалося, що Китайський Туркестан готовий піднятися проти Пекіна: “Я сумніваюся в користі цього приєднання” [цит. за: Схиммельпенник ван дер Ойе 1997, 220; див. також: Ахметшин 2008, 126]. І до відмови Й. Сталіна губернатору Шен Шицаю в його проханнях включити Сіньцзян до СРСР як союзнун радянську республіку (1941, 1944) [Сыроежкин 2003, 119; Обухов 2007, 310].

Висновки

На початку 1920-х рр. одним із перших завдань монгольської народної влади в Сіньцзяні (як і для уряду Автономної Монголії) було повернення Алтайського округу, який нещодавно входив до складу Західної Монголії. Існував план дій і щодо Ілі й Тарбагатаю, проте припускалося, що вони залишаться у складі революційного Китаю. Йшлося навіть про повстання навесні 1923 року, до якого потай готувалися Урга та ілійські монголи. Привертає увагу й властива всьому періоду дослідження готовність монгольських політиків (насамперед, Е.-Д. Рінчино) співпрацювати з мусульманами Сіньцзяну – уйгурами, казахами, дунганями. У цей час комінтернівці вважали цілком ймовірним збройні виступи

пи сіньцзянських монголів і намагалися їм запобігти. У 1926 році Ян Цзесінь побоювався, що монгольська армія виступить одночасно з Народними арміями, щоб приєднати до МНР “монгольські” території, що входять до складу Сіньцзяну. Якщо у 1922–1923 роках монгольська влада відправляла таємні делегації до Сіньцзяну спільно з представниками Комінтерну, то в наступні роки, за відсутності підтримки з радянського боку, вони змінилися на приховану агітацію мандрівних лам (з аналогічними закликами) на цих теренах. Певне пожвавлення сіньцзянського напрямку в монгольській політичній практиці відбувається на початку 1930-х рр., викликане повстанням 1931–1934 рр. на теренах Сіньцзяну. Востаннє політики МНР долучаються до політичних проблем Сіньцзяну у 1940-ві, коли мали місце контакти монгольського керівництва з казахськими повстанцями Алтайського округу.

ЛІТЕРАТУРА

Аманжол І. Сіньцзян или Восточный Туркестан: корни мусульманского сепаратизма // **Inca Group “War and Peace”**. 01.05.2008. – <http://www.warandpeace.ru/ru/analysis/view/22706/>

Андреев А. И. **Тибет в политике царской, советской и пост-советской России**. Санкт-Петербург, 2006.

Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. 188, оп. 761, ед. хр. 351.

Ахметшин Н. Х. **Тайны великой пустыни. Миражи Такла-Макан**. Москва, 2003.

Ахметшин Н. Рец. на: А. В. Лукин. Медведь наблюдает за драконом: Образ Китая в России в XVII–XXI веках. М.: АСТ; Восток – Запад, 2007. 607 с.; 16 л. ил. // **Pro et Contra**. Ежеквартальный журнал, 2008 (Июль – август).

Баабар. **История Монголии: от мирового господства до советского** / пер.: М. А. Миронов и др.; ред. рус. пер. О. В. Доржиева. Казань, 2010.

Баабар. Дело монгольских “автономистов” / пер.: Бямбажав Наранбаатара // **ARD: портал деловой информации**. 3 июня 2016 г. – <http://asiarussia.ru/articles/12497/>

Бакаева Э. П. Агван Доржиев в Калмыкии // **Буддизм России**, 1998, № 29–30.

Балмасов С. С. Белоэмигранты на военной службе в Китае. Москва, 2007.

Бармин В. А. Советский Союз и Синьцзян 1918–1941 гг. Барнаул, 1999.

Бармин В. А. Нераскрытые тайны дунганского “Бонапарта” (о роли советского фактора в судьбе руководителя повстанческого движения коренных народов Синьцзяна 1931–1934 гг. Ма Чжуньина) // Известия Алтайского государственного университета, 2012, № 4–2 (76).

Бармин К. В. К вопросу об оценке деятельности Оспан-батыра в Синьцзяне в 1944–1946 гг. // Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири. Четвертые научные чтения памяти профессора А. П. Бородавкина. Барнаул, 2003.

Батбаяр Ц. Монголия и Япония в первой половине XX века. Улан-Удэ, 2002.

Белов Е. А. Россия и Китай в начале XX века. Русско-китайские противоречия в 1911–1915 гг. Москва, 1997.

Бухерт В. Г. О плане экспедиции научно-исследовательского института по Китаю к границам Синьцзяна. 1931 г. // Восточный архив, 2011, № 1 (23).

ВКП(б), Коминтерн и национально-революционное движение в Китае: Т. 2: 1926–1927. Ч. 2. Документы. Москва, 1996.

ВКП(б), Коминтерн и Китай: Документы. Т. IV: ВКП(б), Коминтерн и советское движение в Китае. 1931–1937. Ч. 1. Москва, 2003.

Галенович Ю. М. Два генералиссимуса: И. В. Сталин и Цзян Чжунчжэн (Чан Кайши). Москва, 2008.

Государственный архив Республики Бурятия (ГАРБ), ф. Р-643, оп. 1, ед. хр. 6, 7.

Грумм-Гржимайло Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. III. Вып. I. Антропологический и этнографический очерк этих стран. Ленинград, 1926.

Документы // Базаров Б. В., Жабеева Л. Б. Бурятские национальные демократы и общественно-политическая мысль монгольских народов в первой трети XX века. Улан-Удэ, 2008.

Есенова Т. С. Русский язык в Калмыкии: социокультурные портреты и лингвокультурные типы. Элиста, 2007.

Жалсапова Ж. Начальный этап формирования регулярной армии в Монголии (1921–1922 гг.) // **Власть**, 2008, № 7.

Зотов О. В. “Тайная” история Синьцзяна: российский ракурс // **Восток**, 2003, № 1.

История Монголии. XX век. Москва, 2007.

Каллиников Ан. Экономический очерк Внутренней Монголии // **Хозяйство Монголии**, 1928, № 1 (8).

Коммунистический Интернационал и китайская революция. Документы и материалы. Москва, 1986.

Кудухов К. С. Деятельность Совета интернациональной пропаганды на Востоке в 1920 г. Итоговый доклад // **Восточный архив**, 2011, № 1 (23).

Кочубеев А. Г. Англо-советское соперничество в Синьцзяне в 1918–1928 гг. // **Алтайский региональный исторический портал**. – <http://new.hist.asu.ru/biblio/V3/193-197.pdf>

Лузянин С. Г. **Россия – Монголия – Китай в первой половине XX века. Политические взаимоотношения в 1911–1946 гг.** Москва, 2003.

Маккензи К. **Коминтерн и мировая революция. 1919–1943.** Москва, 2008.

Моисеев В. А. О некоторых причинах и последствиях политики невмешательства России в ход восстаний в Синьцзяне в 1864–1866 гг. // **Третьи Востоковедческие чтения памяти С. Г. Лившица.** Материалы III региональной научно-практической конференции. 24 октября 2000. Барнаул, 2000.

Моисеев В. А. О некоторых причинах и последствиях политики невмешательства России в ход восстаний в Синьцзяне в 1864–1866 гг. // **Третьи Востоковедческие чтения памяти С. Г. Лившица.** Материалы III региональной научно-практической конференции. 24 октября 2000. Барнаул, 2000а.

Моисеев В. А. Гражданская война в Туркестане и позиция китайских властей Синьцзяна // **Современное историческое сибиреведение XVII – начала XX вв.** Барнаул, 2005.

Монголия в документах Коминтерна (1919–1934) / Авт.-сост.: И. И. Кудрявцев (отв. сост.) и др. Т. II: 1930–1934. Улан-Удэ, 2012.

Монгуш М. В. **Один народ – три судьбы: Тувинцы России, Монголии и Китая в сравнительном контексте.** Осака, 2010.

Мургаев С. М. Участие калмыков в большевистском экспорте революции в страны Дальнего Востока (1920-е гг.) // **Новый исторический вестник**, 2006, № 1 (14). – http://www.nivestnik.ru/2006_1/4_1.shtml

Наземцева Е.Н. Активизация антисоветской деятельности белой эмиграции в Синьцзяне в 1927–1930 гг. // **Востоковедные исследования на Алтае**. Вып. IV. Барнаул, 2004.

Нэх В. Ф. Специальная операция НКВД в Синьцзяне. – http://uighur.narod.ru/History/spets_operatsiya.html

Обухов В. Г. Схватка шести империй: Битва за Синьцзян. Москва, 2007.

Певцов М. В. Путешествия по Китаю и Монголии. Путешествие в Кашгарию и Куньлунь. Москва, 2010.

Переписка И. В. Сталина и Г. В. Чичерина с полпредом СССР в Китае Л. М. Караханом: Документы, август 1923 г. – 1926 г. / Составитель, ответственный редактор-подготовитель, автор предисловия А. И. Каргунова. Москва, 2008.

Пржевальский Н. М. Путешествие в Уссурийском крае. Монголия и страна тангутов. Москва, 2008.

Рерих Н. Алтай – Гималаи: Путевой дневник. Рига, 1992.

Рерих Ю. Н. По тропам Срединной Азии. Самара, 1994.

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 144, оп. 1, ед. хр. 149, 198; ф. 495, оп. 152, ед. хр. 16, 27, 157; оп. 153, ед. хр. 41, 55; ф. 514, оп. 1, ед. хр. 20, 27, 48.

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 2000, оп. 1, ед. хр. 4078, 4256.

Российский государственный военный архив (РГВА), ф. 25895, оп. 1, ед. хр. 831, 832, 844, 845.

Росов В. А. Николай Рерих: Вестник Звенигорода. Экспедиции Н. К. Рериха по окраинам пустыни Гоби. Кн. I: Великий План. Санкт-Петербург; Москва, 2002.

Русско-китайские отношения в XX веке. Документы и материалы. Т. V: Советско-китайские отношения. 1946 – февраль 1950 гг. Кн. 2: 1949 – февраль 1950 гг. Москва, 2005.

Симуков А. Д. Труды о Монголии и для Монголии. Т. 1. Осака, 2007.

Скрин А. Китайский Туркестан. Москва, Ленинград, 1930.

Страницы из жизни Агвана Доржиева. Архивные документы. Улан-Удэ, 1993.

Схиммельпенник ван дер Ойе Д. Неизвестный Пржевальский // **Ариаварта**, 1997, № 1.

Сыроежкин К. Л. **Мифы и реальность этнического сепаратизма в Китае и безопасность Центральной Азии.** Алматы, 2003.

Укрепление провинциального синьцзянского правительства // **Известия**, 5 марта 1934 г., № 55 (5303).

Ходосов. Китайский Туркестан. Синдзянская провинция // **Жизнь национальностей**, 1922, № 13 (148).

Хохлов А. Н. А. М. Позднеев в Монголии и Китае в 1892–1893 гг. // **Россия и Монголия в свете диалога евразийских цивилизаций.** Москва, 2002.

Чимитдоржиев Ш.Б. Панмонгольское движение – это общемонгольское национальное движение // **Монголоведные исследования.** Вып. 3. Улан-Удэ, 2000.

Шеметова Т. А. Советская Россия – Синьцзян: восстановление торговых отношений в 1918–1922 гг. (на примере Кашгарского округа) // **Третьи Востоковедческие чтения памяти С. Г. Лившица.** Материалы III региональной научно-практической конференции. 24 октября 2000. Барнаул, 2000.

Шинкарев Л. И. **Цеденбал и его время.** Т. 1: Любовь. Власть. Трагедия; Т. 2: Документы. Письма. Воспоминания. Москва, 2006.

Элбек-Доржи Ринчино о Монголии. Избранные труды. Улан-Удэ, 1998.

Benson L., Svanberg I. **China's Last Nomads. The History and Culture of China's Kazaks.** New York – London, 1998.

Dickens M. The Soviets in Xinjiang 1911–1949 // **Website of Oxus Communications.** – <http://www.oxuscom.com/sovinxj.htm>

Dreyer June T. The Xinjiang Uygur Autonomous Region at Thirty: A Report Card // **Asian Survey.** Vol. 26, No. 7. 1986 (Jul.).

Cable Mildred. A New Era in the Gobi // **Geographical Journal.** Vol. 100, No. 5/6. 1942 (Nov.-Dec.).

China – Mongolia Boundary // **International Boundary Study,** 1984 (August 14), No. 173.

Clarke Michael. The Problematic Progress of “Integration” in the Chinese State’s Approach to Xinjiang, 1759–2005 // **Asian Ethnicity.** Vol. 8, № 3. 2007 (Oct.).

Fisher H. Soviet Policies in Asia // **Annals of the American Academy of Political and Social Science**. Vol. 263: The Soviet Union Since World War II. 1949 (May).

Jianmin Wang. Ethnonyms and Nationalism in Xinjiang // **Exploring Nationalisms of China: Themes and Conflicts** / Edited by C. X. George Wei and Xiaoyuan Liu. Foreword by William C. Kirby. Westport, Connecticut, London, 2002.

Lattimore O. Political Conditions in Mongolia and Chinese Turkestan // **Annals of the American Academy of Political and Social Science**. Vol. 152: China. 1930 (Nov.).

Millward J. **Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang**. New York, 2007.

Montell Gösta. The Torguts of Etsin-Gol // **The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**. Vol. 70, No. 1. 1940.

Raczka Witt. Xinjiang and its Central Asian borderlands // **Central Asian Survey**. Vol. 17, № 3. 1998.

Radchenko Sergey. Choibalsan's Great Mongolia Dream // **Inner Asia**. Vol. 11, No. 2. 2009.

Wheeler G. Sinkiang and the Soviet Union // **The China Quarterly**, 1963 (Oct. – Dec.), No. 16.

Xiaoyuan Liu. **Reins of Liberation: An Entangled History of Mongolian Independence, Chinese Territoriality, and Great Power Hegemony, 1911–1950**. Stanford, 2006.